

Lorestan University

The Influence of the Economic, Social and Cultural Contexts of the Dillman Region on the Success of the Alevi Movement

Zeinab Ghadami¹ , Ali Bahrani-pour²

1. Corresponding Author, Doctoral student of History Department, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. Email: ze-ghadami@stu.scu.ac.ir
2. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. Email: A.bahrani-pour@scu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 30 December 2025
Received in revised form 01
May 2026
Accepted 02 June 2026
Available online 22 June 2026

Keywords:

Alevis,
Social,
Cultural and Economic
Conditions of Dilaman Region

ABSTRACT

Objective: This study was conducted to elucidate the role of the social, cultural, and economic conditions of the Daylam region in the emergence and success of the Alavid movement. The principal question of the research is how the structural characteristics of Daylamite society and the conditions prevailing there on the eve of the establishment of Alavid rule created the necessary grounds for the acceptance and consolidation of this government. Accordingly, the present study seeks to clarify the causes of the Alavids' success in this region by examining the relationship among livelihood conditions, class relations, the cultural context, and social discontent.

Method: The present research was carried out using a descriptive-analytical method and relying on library-based sources. In this regard, historical data related to the social, cultural, and economic conditions of Daylam were collected and analyzed in order to explain the role of these factors in the rise and establishment of Alavid rule.

Results: The findings of the study indicate that, economically, the Daylam region possessed considerable potential for agriculture, development, and the expansion of rural settlements due to its favorable climate, abundant rainfall, and fertile soil. Socially, Daylamite society had a stratified structure consisting of nobles and aristocrats, dehqans, and commoners, in which the privileged classes enjoyed greater advantages. Alongside this situation, the imposition of heavy taxes on peasants and commoners, together with the neglect of the lower strata, contributed to the deepening of social divisions and the growth of public dissatisfaction.

Conclusion: Based on the findings of the study, it may be concluded that the success of the Alavid movement in Daylam was not merely the result of a political or religious call; rather, it was rooted in the social, economic, and cultural context of the region. Class inequality, fiscal pressures, the deprivation of the lower strata, and the weak legitimacy of local rulers created conditions conducive to the spread of discontent and to society's readiness to accept a new political force. In such a context, the Alavids were able to capitalize on these grievances and draw upon the existing capacities of the region to gain the support of part of the population and thereby pave the way for the establishment of the Alavid government in Tabaristan.

Cite this article: Ghadami, Z. & Bahrani-pour, A. (2026). The Influence of the Economic, Social and Cultural Contexts of the Dillman Region on the Success of the Alevi Movement. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (10), 1-25. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2051327.1147>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2051327.1147>

Publisher: Lorestan University.

Introduction

From the third to the fifth centuries AH, the region of Daylam witnessed the rise of the Alavid movement, a movement of a distinctly religious character. The Alavid movement in Tabaristan was established in 250 AH on the basis of Zaydi Shi'ism, although some of its rulers were inclined toward Imami Shi'ism. This government ruled the region and parts of eastern Gilan until 345 AH. In addition to the Alavids of Tabaristan, the Buyid brothers emerged from the region of Gilan and, through the establishment of the Buyid dynasty in 334 AH on the basis of Twelver Shi'ism - albeit with a stronger national dimension - succeeded in gaining control over a significant part of Iran and even the Abbasid Caliphate. Their political life continued until 447 AH (Khazri, 1383: 171-172).

The geographical position of Daylam meant that, in comparison with other regions of Iran during the Umayyad and even the Abbasid periods, it was subject to minimal supervision (Ja'fariyan, 1375: 289). Thus, by the third century AH, approximately 250 battles had taken place between the inhabitants of Tabaristan and Gilan and the Arabs, yet full control over these regions was never achieved. Moreover, unlike other parts of Iran that had come under the influence of the Abbasid Caliphate, the Caspian littoral continued to be ruled by small ancient Iranian local dynasties such as the Alavands, Qarinvands, Paduspanids, Dabuyids, the Kiya'i rulers of Chalav and Kiya Jala, and the Ispahbadhiyya, among others (Mar'ashi, 1345: 21, 24). These local powers remained influential, even while being simultaneously engaged in conflict with one another (Hakimiyan, 1368: 1).

It was precisely within this turbulent political environment, together with the region's geographical setting, that from the mid-second century AH onward Zaydi sayyids, and later Twelver Shi'is, turned toward this area. Particularly after the uprising of Fakhkh and following the first Alavid uprising on the Caspian shores - namely the revolt of Yahya, which was the first Shi'i uprising in Daylam - a large-scale migration of Alavids and sayyids to this land and to Tabaristan took place. As a result, the religious composition of this once predominantly Zoroastrian region underwent substantial change by the third and fourth centuries AH (Ja'fariyan, 1375: 289, 233), ultimately leading to the establishment of the Shi'i Alavid government in the region. Among the factors that must be taken into account in explaining the rise of the Alavids are the social, cultural, and economic contexts, each of which played a significant role in the presence and formation of this government over these two centuries. This article examines the social, cultural, and economic conditions of the Daylam region up to the emergence and formation of the Shi'i Alavid government. The principal concern of the present study is to understand the social, cultural, and economic conditions of Daylam and their underlying foundations. More specifically, the study seeks to provide a scholarly answer to the following question: what impact did the social, cultural, and economic conditions of Daylam at the time of the Alavids' rise have on the success of the Alavid movement? The main hypothesis of this research, in response to this question, is that whenever independent or semi-independent governments came to power in Iran, the cultural,

social, and economic conditions of the regions under their rule were, to some extent, shaped by the competence or incompetence of the rulers who occupied positions of power and assumed control over the affairs of those lands.

Method

The present research was carried out using a descriptive-analytical method and relying on library-based sources. In this regard, historical data related to the social, cultural, and economic conditions of Daylam were collected and analyzed in order to explain the role of these factors in the rise and establishment of Alavid rule.

Results

The findings of the study indicate that, economically, the Daylam region possessed considerable potential for agriculture, development, and the expansion of rural settlements due to its favorable climate, abundant rainfall, and fertile soil. Socially, Daylamite society had a stratified structure consisting of nobles and aristocrats, *dehqans*, and commoners, in which the privileged classes enjoyed greater advantages. Alongside this situation, the imposition of heavy taxes on peasants and commoners, together with the neglect of the lower strata, contributed to the deepening of social divisions and the growth of public dissatisfaction.

Conclusion

The rise of the Shi'i Alavid government in Tabaristan during the third and fourth centuries AH, occurring in close succession, clearly reflects the unstable conditions that prevailed along the Caspian littoral during that period. The existence of numerous local powers and principalities across different regions of Iran, including the north and northwest in the third century AH, hindered the formation of centralized governments. Consequently, those governments that did emerge concentrated their efforts on overcoming various obstacles by mobilizing all forces aligned with them and on expanding the extent of their territorial authority. Although the Arabs eventually established control over the Caspian region, the oppression exercised by Arab governors generated widespread exhaustion and resentment among the population. Their increasing pressure, particularly through the imposition and collection of taxes, intensified popular dissatisfaction in the region. Under such circumstances, the people sought a savior, and the Zaydi sayyids came to be regarded as such. Having themselves suffered under Umayyad and later Abbasid oppression, and observing the conditions in the Caspian littoral, they found the region favorable to their cause and migrated there in several waves. When the Alavids came to power in 250 AH, they enjoyed the support of the Daylamite ruler Shah Justan; this support may be attributed to the relative stability of his house in comparison with other local governments in Gilan.

The present study sought to provide a valid scholarly answer to the question raised at the outset of the research. The findings may be summarized as follows:

From an economic perspective, the Daylam region was highly prosperous due to its geographical setting and its fertile, productive soil, factors that contributed to abundance, agricultural prosperity, and the expansion of cultivated lands. Undoubtedly, this prosperity and degree of economic self-sufficiency constituted an important factor in the emergence of independent and semi-independent governments in the region, especially the Alavids of Tabaristan. However, with the domination of the Tahirids over Tabaristan, the financial resources derived from the region were redirected toward the development of Khurasan. From a social perspective, the class disparities that existed in both Tabaristan and Daylam also contributed to public discontent and to a growing inclination toward the Alavids and the sayyids. The Daylamites' turn toward Alavid Islam, after the passage of two centuries, was closely tied to the severe hardships they had endured under Arab governors; ultimately, they became willing to accept any change that promised an end to their suffering.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

تأثیر بسترهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی منطقه دیلمان بر توفیق نهضت علویان

زینب قدمی^۱، علی بحرانی پور^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: ze-ghadami@stu.scu.ac.ir

۲. دانشیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: A.bahranipour@scu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: این پژوهش با هدف تبیین نقش اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی منطقه دیلمان در شکل‌گیری و توفیق نهضت علویان انجام شده است. مسئله اصلی پژوهش آن است که ویژگی‌های ساختاری جامعه دیلمان و شرایط حاکم بر آن در آستانه تأسیس حکومت علویان، چگونه زمینه‌های پذیرش و استقرار این حکومت را فراهم ساخته است. از این رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با بررسی پیوند میان وضعیت معیشتی، روابط طبقاتی، بافت فرهنگی و نارضایتی‌های اجتماعی، علل موفقیت علویان در این منطقه را روشن سازد.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱	روش پژوهش: پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. در این راستا، داده‌های تاریخی مرتبط با اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی دیلمان گردآوری و تحلیل شده تا نقش این عوامل در ظهور و استقرار حکومت علویان تبیین شود.
کلیدواژه‌ها: علویان، اوضاع اجتماعی، اوضاع فرهنگی، اوضاع اقتصادی، منطقه دیلمان	یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که منطقه دیلمان از نظر اقتصادی، به سبب شرایط اقلیمی مناسب، بارندگی فراوان و خاک حاصلخیز، از ظرفیت قابل توجهی در کشاورزی، آبادانی و گسترش سکونتگاه‌های روستایی برخوردار بوده است. از نظر اجتماعی، جامعه دیلمان دارای ساختاری طبقاتی شامل نجبا و اشراف، دهقانان و رعایا بود که در آن، طبقات ممتاز از امتیازات بیشتری برخوردار بودند. در کنار این وضعیت، تحمیل مالیات‌های سنگین بر کشاورزان و رعایا و بی‌توجهی به طبقات فرودست، موجب تعمیق شکاف‌های اجتماعی و افزایش نارضایتی عمومی شده بود.
	نتیجه‌گیری: بر پایه یافته‌های پژوهش، می‌توان نتیجه گرفت که موفقیت نهضت علویان در دیلمان تنها محصول یک دعوت سیاسی یا مذهبی نبود، بلکه ریشه در بسترهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی این منطقه داشت. نابرابری‌های طبقاتی، فشارهای مالیاتی، محرومیت طبقات فرودست و ضعف مشروعیت حاکمان محلی، زمینه گسترش نارضایتی و آمادگی جامعه برای پذیرش یک نیروی سیاسی جدید را فراهم کرده بود. در چنین فضایی، علویان توانستند با بهره‌گیری از این نارضایتی‌ها و اتکا به ظرفیت‌های موجود در منطقه، حمایت بخشی از جامعه را به دست آورند و زمینه تأسیس حکومت علویان طبرستان را فراهم سازند.

استناد: قدمی، زینب و بحرانی پور، علی. (۱۴۰۵). تأثیر بسترهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی منطقه دیلمان بر توفیق نهضت علویان. *پژوهش‌های نوین در*

مطالعات علوم انسانی اسلامی، (۱۰) ۵، ۲۵-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2051327.1147>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2051327.1147>

مقدمه

منطقه دیلمان در طی قرن سوم تا پنجم هجری شاهد روی کار آمدن نهضت علویان با ماهیت مذهبی بود. نهضت علویان طبرستان در سال ۲۵۰ ه.ق بر پایه‌ی تشیع زیدی تأسیس گردید، اگرچه برخی از حاکمان آن گرایش به امامیه داشتند. این حکومت تا سال ۳۴۵ ه.ق بر این منطقه و بخشی از شرق گیلان حکومت نمود. علاوه بر علویان طبرستان، از منطقه گیلان برادران بویه برخاستند و با تأسیس حکومت آل بویه بر پایه‌ی تشیع اثنی عشری و البته با وجه ملی قوی‌تر در سال ۳۳۴ ه.ق موفق شدند بر بخش قابل توجهی از ایران و حتی خلافت عباسی چیره شوند. حیات سیاسی آنان نیز تا سال ۴۴۷ ه.ق ادامه پیدا کرد (خضری، ۱۳۸۳: ۱۷۱ و ۱۷۲). موقعیت جغرافیایی سرزمین دیلمان سبب گشت بر این منطقه نسبت به دیگر مناطق ایران در زمان امویان و حتی حکومت عباسیان، کمترین نظارت صورت گیرد (جعفریان، ۱۳۷۵: ۲۸۹). به گونه‌ای که تا قرن سوم حدود دویست و پنجاه نبرد بین اهالی طبرستان و گیلان با عرب‌ها رخ داد و با این حال تسلط کامل بر این مناطق حاصل نشد. ضمناً برخلاف دیگر مناطق ایران که تحت تأثیر خلافت عباسی بودند در کرانه خزر حکومت‌های کوچک محلی باستانی ایران مانند آلبوند، قاروند، پادوسپانیان، دابویهیان، کیهای چلاوی و کیا جلا، اسپهبدیه ... (مرعشی، ۱۳۴۵: ۲۱ و ۲۴). همچنان قدرت داشتند که در عین حال با هم نیز درگیر بودند (حکیمیان، ۱۳۶۸: ۱). با توجه به همین فضای سیاسی ملتهب و نیز موقعیت جغرافیایی از نیمه قرن دوم هجری سادات زیدی و سپس اثنی عشری به این منطقه روی آوردند. به خصوص پس از قیام شهید فخر و در پی اولین قیام علوی در کرانه‌ی دریای خزر یعنی قیام یحیی که اولین قیام شیعه در دیلم بوده، مهاجرت گسترده علویان و سادات به این دیار و طبرستان صورت گرفت. لذا ترکیب مذهبی این منطقه زرتشتی نشین تا قرن سوم و چهارم هجری تغییر بسیاری نمود (جعفریان، ۱۳۷۵: ۲۸۹ و ۲۳۳)؛ و در نهایت به تأسیس حکومت شیعه مذهب علویان در این منطقه منجر گشت. از عواملی که باید در روی کار آمدن علویان به آن توجه داشت زمینه اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی است که این عامل خود به تنهایی نقش به سزایی را در حضور و شکل گرفتن این حکومت در طی این دو قرن داشته است. در این مقاله، ما به اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی منطقه دیلمان تا حضور و شکل‌گیری حکومت شیعی علویان می‌پردازیم. شناخت اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی سرزمین دیلمان و بسترهای آن مسئله اصلی پژوهش حاضر است. در حقیقت، پژوهش حاضر برای پرداختن به این موضوعات، به دنبال پاسخ علمی به این پرسش است: اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی منطقه دیلمان در زمان روی کار آمدن علویان چه تأثیری بر توفیق نهضت علویان داشته است؟ فرضیه یا مدعاهای اصلی این پژوهش، ناظر به سؤال فوق، چنین است: به نظر می‌رسد که در هر زمان و دوره‌ای که حکومت‌های مستقل و نیمه‌مستقل در ایران روی کار می‌آمد تا حدودی شرایط و اوضاع آن منطقه‌ی تحت سلطه از لحاظ فرهنگی اجتماعی و اقتصادی تحت تأثیر حاکمان لایق و یا نالایقی قرار می‌گرفت که بر عرصه قدرت تکیه می‌زدند و امور آن دیار را در دست می‌گرفتند.

پیشینه پژوهش

هر چند درباره‌ی حکومت شیعه مذهب علویان طبرستان تحقیقات و پژوهش‌هایی صورت گرفته است؛ اما در مورد زمینه‌ها و عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری آن‌ها چون اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی کرانه خزر در زمان روی کار آمدن علویان کمتر کار پژوهشی صورت گرفته است. از جمله می‌توان اشاره نمود به؛ مجد (۱۳۸۶) در کتاب خود، ضمن اشاره به ظهور و سقوط علویان طبرستان، به مسائلی چون: چگونگی ورود علویان به ایران و نفوذ آنان در آن سوی البرز و در میان مردم بومی و چگونگی استقرار حکومتی مستقل در طبرستان و علل دچار شدن این حکومت به فترت پرداخته است. بهنیاfer (۱۳۸۷) در مقاله‌ای به نقش اوضاع داخلی ایران در شکل‌گیری حکومت علویان طبرستان پرداخته است. از دید او، علویان با اقدامات فرهنگی به‌ویژه تأسیس مساجد و مدارس علمیه در نقاط مختلف این دیار، نقش مهمی در تحولات فرهنگی آن ایفا نمودند. رضوی و آذر (۱۳۹۵) در مقاله‌ای، به عوامل اقتدار و مشروعیت حکومت علویان طبرستان اشاره کردند. از نظر نویسندگان، این عوامل عبارتند از: دریافت مشروعیت سیاسی از طریق انتساب به پیامبر اسلام (ص)، وجاهت مردمی، عدالت‌طلبی و تکیه بر مبانی مذهب شیعه. شورمیچ

(۱۳۸۷) در مقاله‌ای به علت‌های ورود علویان به طبرستان تا تشکیل دولت علوی پرداخته است. از دید او، قیام یحیی بن عبدالله در شمال و به‌ویژه دیلم؛ مخالفت و مقاومت حکام محلی طبرستان در برابر حکومت‌های اموی و عباسی؛ محبوبیت و مظلومیت علویان و قیام آن‌ها در برابر عباسیان؛ نرمش مأمون و سیاست تسامح اولیه او در برابر علویان؛ پذیرش اسلام از سوی اسفهبندان طبرستان و حتی گرایش آن‌ها به تشیع، عوامل اصلی مهاجرت گسترده علویان به طبرستان بوده است. روحی پر کوهی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای خود، به ماهیت و موانع مرتبط با جنبش علویان طبرستان با رویکرد به نظریه محرومیت نسبی رابرت گر پرداخته‌اند. آن‌ها معتقدند مؤلفه‌هایی چون: عدم کامیابی دستگاه خلافت و کارگزاران آن در بحث توانایی ارزشی؛ محرومیت نسبی مردم و خشونت سیاسی؛ اعتراض‌های ناشی از بی‌عدالتی و توزیع نابرابر منابع در کلیت این خیزش اثرگذار بوده است. همچنین، مهم‌ترین مانع فیزیکی برای عدم تحقق خواسته‌های مردم این منطقه، هژمونی قهرآمیز و سخت‌عامل طاهری خلافت عباسی بوده که باعث ایجاد شکاف‌های عمیق میان انتظارات ارزشی مردم و دریافت‌های آنان شده است. با توجه به موارد پیش گفته نمی‌توان به پژوهشی مستقل در موضوع مقاله حاضر دست یافت. با تکیه بر پیشینه پژوهش مذکور، پرداختن به این موضوع ضرورت خواهد یافت و انجام چنین تحقیقی برای شناخت، تأثیر بسترهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی منطقه دیلمان بر توفیق نهضت علویان لازم است.

جغرافیای تاریخی منطقه دیلمان

اغلب منابع جغرافیایی و تاریخی بعد از اسلام به فضای طبیعی جنوب و جنوب شرقی کرانه خزر را تبرستان و به نقاط جنوب غربی آن گیلان و گیلانات گفته‌اند. این منطقه در قرون نخستین اسلامی به دلیل عدم نفوذ مسلمانان از اهمیت چندانی برخوردار نبوده و از سوی جغرافی‌نویسان تلاشی برای شناخت آن صورت نگرفته است. سرزمین‌های جنوبی کرانه خزر شامل استرآباد، مازندران، گیلان که خود شامل دیلم و تالش است، از بافت جغرافیایی و پوشش طبیعی شبیه به هم برخوردارند و در یک زیست‌بوم جغرافیایی می‌گنجند.

این ولایات در تقسیمات جغرافیایی مسلمانان بخشی از اقلیم چهارم محسوب می‌شد (دمشقی، ۱۳۸۲: ص ۳۴). منابع جغرافیایی و تاریخی، بخش شرقی ولایات ساحلی دریای مازندران را تبرستان و قسمت غربی را دیلم و گیلان می‌نامند که همواره ثابت نبوده است. حمزه اصفهانی دیلم را یکی از نواحی طبرستان می‌داند (حمزه اصفهانی، ۱۳۶۷: ۲۱۴). در حالی که منابع متأخرتر گاهی جغرافیای دیلم را وسیع‌تر در نظر گرفته و مرزهای شرقی آن را خراسان می‌دانند که با این وجود طبرستان جزئی از دیلم به شمار می‌رفته است. «طبرستان ناحیتی ست بزرگ از این ناحیت دیلمان و حدش از چالوس است تا حد تمیشه ...» (حدودالعالم، ۱۳۴۰: ۱۴۴-۱۴۳). اصطخری دیلمان را شامل دو قسمت می‌داند: منطقه پست ساحلی دریای مازندران که گیلان نامیده می‌شده و نواحی کوهستانی مجاور آن با مرکزیت رودبار که دیلم نام داشت (اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۶۸). مقدسی که احسن‌التفاسیم را در روزگار اقتدار آل‌بویه نوشته، دیلم را شامل پنج منطقه قومس، گرگان، طبرستان، دیلمان و خزر می‌داند و نام دیلم را به اعتنای حامیت آل‌بویه بر تمامی مناطق مذکور، به آن می‌دهد (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۱۸/۲-۵۱۷)؛ بنابراین، گاهی نام دیلم به تمامی سواحل و کوهستان‌های جنوبی دریای مازندران از حدود غربی گیلان تا گرگان و قومس اطلاق می‌شده، ولی منطقه دیلمان اصلی تقریباً با گیلان امروز مطابقت داشته است.

این نواحی جغرافیایی، سرزمین‌هایی پرآب، باتلاقی و پوشیده از جنگل‌های انبوه و اقلیمی پرباران بوده تا جایی که گاهی اوقات یک سال تمام باران می‌بارد و آفتاب ظاهر نمی‌شد (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ص ۱۲۳) و آب و هوایی ناسازگار داشته (قزوینی، ۱۳۶۶: ۱۷۵). ایالات شمالی ایران به‌واسطه‌ی مجاورت با دریای خزر از آب و هوای معتدل و مرطوب خزری برخوردار بوده و تا دوران معاصر، بخش وسیعی از اراضی آن جنگلی، پر درخت و عبور و مرور از آن دشوار بوده، مهم‌ترین ویژگی‌های طبیعی این زیست‌بوم جغرافیایی؛ وجود دریای خزر، جریان رودهای دائمی و فصلی، فاصله‌ی کم مکانی و رطوبت می‌باشد.

مهم‌ترین و تأثیرگذارترین ویژگی فضای جغرافیایی مورد بحث، همجواری با دریای خزر است. «در دریای خزر، هیچ جنسی از مروارید، مرجان و غیره وجود ندارد و مردم به‌جز ماهی از آن انتفاعی نمی‌برند» (اصطخری، ۱۳۶۸: صص ۷-۲۲۶)؛ دریاچه‌ای

که به آب‌های آزاد مرتبط نیست و مسیر ارتباطی و اقتصادی برای اقوام حاشیه‌ی آن در طول تاریخ بوده است. این دریاچه که مردم بومی حاشیه جنوبی‌اش آن را دریای تبرستان می‌خواندند به دلیل نزدیکی کرانه‌هایش (مقدسی، ص ۲۷) سبب پیوند فرهنگی و نزدیکی مردمان حاشیه‌ی آن با یکدیگر بوده است (آملی، ۱۳۴۸: ۶۱).

ولایات ساحلی خزر از حیث تراکم جمعیت، پرتراکم‌ترین نقاط جغرافیایی ایران محسوب می‌شود که این امر با حرکت به نقاط مرکزی یعنی مازندران به اوج خود می‌رسد. از نظر فاصله‌ی مکانی نیز این ایالات در طول تاریخ همواره از کم‌ترین فاصله‌ی زمانی برخوردار بوده است، در این نواحی بین هیچ دو نقطه‌ای جغرافیایی بیش از یک روز راه نبوده، ابن اسفندیار اشاره کرده که در طبرستان حتی یک وجب زمین بی‌منفعت وجود ندارد و همه‌ی اراضی به یکدیگر متصل و آبادند (ابن اسفندیار، ج ۱، ص ۷۴). در واقع در طول نوار ساحلی در گیلان و مازندران با شهرها و روستاهایی با جمعیت انبوه و فاصله‌ی کم در امتداد یکدیگر مواجه می‌باشیم؛ این ویژگی سبب شده در بسیاری از موارد حدود شهرها و روستاها از یکدیگر قابل تمییز نباشد.

جدول ۱. جغرافیای تاریخی منطقه دیلمان

موضوع	توضیحات
تقسیمات جغرافیایی	در منابع اسلامی، جنوب و جنوب شرقی کرانه خزر را طبرستان و جنوب غربی را گیلان (شامل دیلم و تالش) نامیده‌اند. دیلمان گاهی بخشی از طبرستان و گاهی منطقه‌ای مستقل در نظر گرفته شده است.
حدود جغرافیایی دیلمان	در برخی منابع، مرزهای دیلمان را تا خراسان ذکر کرده‌اند، در حالی که در برخی دیگر، آن را محدود به کوهستان‌های جنوبی دریای مازندران دانسته‌اند.
تقسیمات داخلی دیلمان	اصطخری دیلمان را شامل دو بخش می‌داند: نواحی پست ساحلی (گیلان) و مناطق کوهستانی (دیلمان اصلی با مرکزیت رودبار). مقدسی نیز آن را شامل پنج منطقه (قومس، گرگان، طبرستان، دیلمان و خزر) دانسته است.
ویژگی‌های طبیعی و اقلیمی	منطقه‌ای پرآب، باتلاقی، جنگلی و بسیار پر باران که گاهی تا یک سال کامل بارندگی داشته و آفتاب ظاهر نمی‌شده است. دارای آب‌وهوای ناسازگار و مرطوب خزری بوده که رفت‌وآمد را دشوار می‌کرده است.
نقش دریای خزر	دریای خزر یک مسیر ارتباطی و اقتصادی مهم برای اقوام ساکن بوده، اما برخلاف سایر دریاها، مروارید و مرجان نداشته و عمده بهره‌برداری از آن صید ماهی بوده است.
پیوند فرهنگی و اقتصادی	نزدیکی کرانه‌های دریای خزر سبب ارتباط فرهنگی و نزدیکی اقوام حاشیه‌نشین شده و از نظر تجاری و اقتصادی نقش مهمی داشته است.
تراکم جمعیتی	ولایات ساحلی خزر از پرتراکم‌ترین مناطق ایران بوده، به‌ویژه در مازندران که اراضی آن به هم پیوسته و کاملاً آباد بودند.
فاصله مکانی بین مناطق	در این ناحیه، فاصله‌ی زمانی بین هیچ دو نقطه‌ای بیش از یک روز راه نبوده و شهرها و روستاها چنان به هم نزدیک بودند که تفکیک آن‌ها دشوار بوده است.

این جدول به خوبی ساختار جغرافیایی، ویژگی‌های طبیعی و اهمیت تاریخی منطقه دیلمان را نشان می‌دهد. بررسی جغرافیای تاریخی منطقه دیلمان نشان می‌دهد که این ناحیه همواره دارای مرزهای جغرافیایی متغیری بوده است. منابع اسلامی و جغرافیایی گاهی دیلمان را بخشی از طبرستان دانسته‌اند و گاهی آن را منطقه‌ای مستقل معرفی کرده‌اند (دمشقی، ۱۳۸۲: ۳۴؛ حمزه اصفهانی، ۱۳۶۷: ۲۱۴؛ حدودالعالم، ۱۳۴۰: ۱۴۴-۱۴۳؛ اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۶۸؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۱۸/۲-۵۱۷). این موضوع نشان می‌دهد که شناخت دقیق از دیلمان تحت تأثیر تغییرات سیاسی و اداری در دوره‌های مختلف قرار داشته است.

موقعیت جغرافیایی و تأثیر آن بر هویت منطقه‌ای: با توجه به تقسیمات جغرافیایی، دیلمان در جنوب دریای خزر واقع

شده و بخشی از منطقه‌ای است که به دلیل آب‌وهوای خاص خود، همواره کمتر در معرض تأثیرات مستقیم سیاسی و نظامی قرار داشته است. وجود جنگل‌های انبوه، کوهستان‌های صعب‌العبور و اقلیم پر باران، سبب شده که این منطقه به‌عنوان پناهگاهی طبیعی برای اقوام بومی و نیروهای سیاسی مخالف حکومت‌های مرکزی عمل کند. این ویژگی‌ها همچنین باعث شد که دیلمان و گیلان دیرتر از سایر مناطق ایران تحت تأثیر نفوذ اسلام قرار گیرند (آملی، ۱۳۴۸: ۶۱).

اهمیت دریای خزر در ارتباطات و اقتصاد منطقه: دریای خزر نه تنها یک مانع طبیعی برای هجوم نیروهای خارجی بوده، بلکه یک مسیر ارتباطی مهم برای جوامع محلی و همسایگان منطقه‌ای به شمار می‌آمده است. این دریا در کنار رودخانه‌های متعدد، امکان تجارت و تبادل کالا را فراهم کرده است، هرچند برخلاف سایر دریاهای مهم جهان، فاقد منابعی مانند مروارید و مرجان بوده است. با این حال، ماهیگیری و حمل‌ونقل دریایی از مهم‌ترین منابع اقتصادی مردم این ناحیه محسوب می‌شده است (اصطخری، ۱۳۶۸: ۷-۲۲۶؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۲۷/۲).

تأثیر جغرافیا بر الگوی سکونت و تراکم جمعیت: یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های جغرافیایی این منطقه، تراکم بالای جمعیت در نوار ساحلی و فواصل کم بین شهرها و روستاها بوده است. این ویژگی به دلایل زیر حائز اهمیت است:

- ارتباط سریع‌تر و آسان‌تر بین مناطق مختلف که باعث شکل‌گیری یک شبکه اجتماعی و اقتصادی قوی شده است.
- پیوند قوی فرهنگی بین جوامع محلی که امکان همزیستی و یکپارچگی هویتی را فراهم کرده است.
- تمرکز جمعیت در مناطق ساحلی و کوهپایه‌ای که نشان‌دهنده اهمیت منابع طبیعی و کشاورزی در اقتصاد منطقه است.

این ویژگی باعث شده است که مناطق مسکونی به هم پیوسته باشند و گاهی مرزهای بین شهرها و روستاها نامشخص باشد، به طوری که حتی در متون تاریخی نیز به این ویژگی اشاره شده است (ابن اسفندیار، ج ۱، ص ۷۴).

اثرات جغرافیای طبیعی بر سیاست و حکومت: جغرافیای طبیعی دیلمان نقش مهمی در پایداری استقلال سیاسی این منطقه داشته است. شرایط سخت جغرافیایی و آب‌وهوایی باعث شده بود که این منطقه برای نیروهای خارجی، به ویژه حکومت‌های عربی پس از اسلام، دست‌نیافتنی و غیرقابل کنترل باشد. این امر موجب شده که دیلمان در دوره‌های مختلف، پناهگاه گروه‌های سیاسی و مذهبی مخالف حکومت‌های مرکزی شود، از جمله:

- علویان که پس از قیام‌های ناموفق علیه عباسیان، به این منطقه پناه بردند.
- حاکمان محلی مانند آل بویه که از کوهستان‌های دیلمان به عنوان پایگاه خود برای گسترش قدرت در مناطق دیگر استفاده کردند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۴۹).

بنابراین، موقعیت جغرافیایی خاص این منطقه نه تنها بر اقتصاد و الگوی سکونت تأثیر گذاشته، بلکه نقش مهمی در تحولات سیاسی و مذهبی نیز داشته است. جغرافیای تاریخی دیلمان را می‌توان ترکیبی از ویژگی‌های طبیعی، تأثیرات اقتصادی، الگوهای سکونتی و نقش‌های سیاسی دانست. این منطقه با وجود شرایط سخت طبیعی، همواره یک منطقه مهم از نظر استراتژیک، فرهنگی و سیاسی بوده است.

تأثیر عوامل جغرافیایی و راه‌های ارتباطی در وضع سیاسی منطقه دیلمان

بخش کوهستانی گیلان که کمابیش با بخش‌های رودبار و الموت شهرستان قزوین مطابقت می‌کند (کسروی، ۱۳۳۵: ۲). سرزمین اولیه قوم دیلم بود. این بخش که محدادی کوه‌های طالقان و طارم بود و در میان طبرستان و جبال و گیلان و دریای کاسپین قرار داشت، در منابع جغرافیایی به دیلم خاصه یا دیلم محض مشهور بود (اصطخری، ۱۳۶۸: ۲۰۴) در مقابل دیلم خاصه مناطق وسیعی از مرز خراسان در شرق تا بخش‌هایی از آذربایجان در غرب و پاره‌هایی از ری و قزوین در جنوب تا دریای کاسپین در شمال جزو دیلم به شمار می‌آمده است. این نواحی را که در واقع بخش وسیعی از قلمرو حکومتی آل بویه بوده (حدودالعالم، ۱۳۴۰: ۱۴۳)، می‌توان ناحیه سیاسی دیلم نامید. چه این نام‌گذاری چنانکه مقدسی تصریح می‌کند به سبب تفوق و تسلط سیاسی به آن نواحی داده شده بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۴۹). ابن حوقل گوید: «ناحیه دیلمان شامل سهل و جبل است. سهل، قسمتی که کنار دریا می‌باشد و جبل قسمت کوهستان این ناحیه است. ساکنان این کوه‌ها دیلم محض هستند» (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ج ۳۷۷/۲). اصطخری نیز پس از آنکه حدود دیلمان را ذکر می‌کند، می‌گوید: «زمین دیلمان بهری کوه است و بهری هامون. آنچه هامون است، زمین گیلان است بر کنار دریای کاسپین و آنچه کوهستان است، دیلمان اصلی باشد» (اصطخری: ۲۰۴). اصطخری، رودبار تختگاه آل جستان (ص ۲۰۴)، ابن حوقل، طرم/طارم (ج ۳۷۷/۲)، مقدسی، بروان (ص ۳۵۵) و جیهانی دیوال (ص ۱۴۵)

را کرسی دیلمان معرفی کرده‌اند. به گزارش مقدسی بروان ثروت و اهمیت ندارد و در آن گردشگاه، خانه مرفه، بازار بزرگ، شهر بزرگ و مسجد جامع وجود ندارد. وی محل استقرار امیر را جایی به نام "شهرستان" می‌داند (مقدسی: ۳۶۰).
 به‌رغم گزارش مقدسی که دیلمان را کوره‌ای کوهستانی با شهرهای کوچک و دیه‌هایی فراوان معرفی می‌کند (ص ۳۵۵). وسعت و اشتها آنجا به اندازه‌ای بود که حدودالعالم آن را در شمار یکی از پنجاه و یک ناحیه آباد سرتاسر جهان معرفی کرده است (حدودالعالم: ۵۸-۵۹)؛ و سهراب نیز دریای کاسپین و سفیدرود را به نام آنجا، دریای دیلم و رود دیلم نامیده است (سهراب: ۲۲۹). ناحیه دیلم یکی از کوره‌های هشتگانه اجمی و مشتمل بر پنج کوره: قومس، گرگان، طبرستان، دیلمان و خزر بود (مقدسی: ۳۵۳)؛ و شامل ۲۵ شهر از جمله دهستان، فراوه، استرآباد، تمیشه، ساری، آمل، دامغان، بسطام، سمنان، قارن و گیلان می‌شد (حدودالعالم: ۱۴۳-۱۵۰).

در اوایل دوره اسلامی دیلم از دسترس اعراب مسلمان خارج بود و حاکمان مسلمان که به دلیل موقعیت جغرافیایی منطقه دیلمان و مقاومت ساکنانش از فتح آنجا عاجز شده بودند تا قرن سوم دیلم را بزرگ‌ترین دشمن اسلام می‌دانستند (کسروی: ۷-۵)؛ و قزوین را که آخرین پایگاه نظامی اعراب در این منطقه بود ثغر دیلم قرار داده بودند (ابن خردادبه، ۱۸۸۹: ۵۷). مسلمانان احادیثی از پیامبر (ص) و امام علی (ع) در نکوهش دیلمی‌ها و تشویق رزمندگان اسلام برای پاسداری از ثغر قزوین روایت می‌کردند (ابن فقیه، ۱۴۱۶: ۵۴۶). از همین روست در منابع اسلامی دیلم به معنای مرگ و دشمن نیز به کار رفته است (یاقوت حموی: ذیل دیلم). در این ایام نه‌تنها دیلمیان از ورود اعراب به ناحیه دیلم جلوگیری می‌کردند بلکه آن‌ها از کوه‌های البرز نیز گذشته و با کمک سپاه آذربایجان و ری به مقابله با اعراب می‌پرداختند (طبری، ۱۳۷۵: ج ۴/۱۴۸) و گاهی شهرهای ایالت جبال مانند قم را غارت می‌کردند (قمی: ۳۳). با این حال دیلم یکی از اعمال عراق به شمار می‌آمد و یکی از وظایف امیران کوفه از جمله مغیره بن شعبه، ولید بن عقبه و سعید بن عاص در زمان عثمان (حک: ۲۳-۳۵) فتح دیلم بود (ابن فقیه: ۵۶۲). در زمان امام علی (ع) نیز علی‌رغم آشوب‌های داخلی، تلاش برای فتح دیلم ادامه یافت و ایشان ربیع بن خثیم ثوری را مأمور این کار کرده بودند (ابن فقیه، ۱۴۱۶: ۵۶۲) تا اینکه یزید بن مهلب والی خراسان در زمان سلیمان بن عبدالملک بن مروان (حک: ۹۶-۹۹) با اسپهبد دیلم نبرد کرد و با او بر پرداخت چهارصد میلیون و هفتصد هزار درهم در سال صلح کرد (ابن فقیه: ۵۷۰).
 وضع کوهستانی و پر باران دیلم، آنجا را مکان امنی برای دشمنان و مخالفان خلفای اموی و عباسی مخصوصاً علویان کرده بود (کسروی: ۱۸-۲۱). یحیی بن عبدالله پس از قیام فخر در سال ۱۶۹ هجری به دیلم پناه برد (طبری: ج ۸/۲۴۱). پس از شهادت امام رضا (ع) در ۲۰۳، دیلم پناهگاه بسیاری از علویان شده بود (آملی، ۱۳۴۸: ۸۴). از جمله حسن بن زید پیشوای زیدیه که در ۲۵۵ به دیلم فرار کرده بود (طبری: ج ۹: ۵۰۹-۵۱۰). چنین مهاجرت‌هایی سبب رواج فرقه‌های شیعه از جمله زیدیه و اسماعیلیه در دیلم شده بود (مقدسی: ۳۶۷).

ورود اسلام به ناحیه دیلم تا زمان نفوذ زیدیه و برآمدن آل بویه به طول انجامید و پس از آن اسلام در این ناحیه گسترش یافت (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۶). از قرن سوم تا نیمه اول قرن پنجم ناحیه دیلم در تسلط حاکمان محلی جستانیان (حک: ۱۸۹-۴۳۸) بود و آن‌ها برای حفظ استقلال خود با علویان (حک: ۲۰۵-۳۱۶)، زبیریان (حک: ۳۲۰-۴۳۵)، آل بویه (حک: ۳۲۰-۴۴۷) و لشکریان خلفای عباسی زودخوردهای زیادی داشتند (جیهانی: ۱۴۵). در دوره تسلط سالاریان/کنگریان (حک: ۳۰۴-۳۸۷) و اسماعیلیان (حک: ۴۸۳-۶۵۴) بر ناحیه دیلم سکه‌های به نام دیلم ضرب شده بود (عقیلی: ج ۵/۱۴۴-۱۴۵) که نشان از اهمیت و تا حدی استقلال دیلم دارد.

جدول ۲. تأثیر عوامل جغرافیایی و راه‌های ارتباطی در وضع سیاسی منطقه دیلمان

عامل	توضیحات
موقعیت جغرافیایی	دیلمان در بخش کوهستانی گیلان، در میان طبرستان، جبال، گیلان و دریای کاسپین قرار داشت. این موقعیت طبیعی باعث شده بود که منطقه به‌سختی در دسترس باشد.
تقسیم‌بندی جغرافیایی	دیلمان شامل دو بخش بود: سهل (زمین‌های هموار و نزدیک دریا) و جبل (مناطق کوهستانی) که دیلمان اصلی محسوب می‌شد.
نقش راه‌های ارتباطی	مسیرهای ارتباطی محدود و دشوار باعث شده بود که منطقه در برابر حملات خارجی مقاوم باشد و به پناهگاهی برای مخالفان خلافت اموی و عباسی تبدیل شود.
اهمیت سیاسی و حکومتی	دیلمان به‌عنوان بخشی از قلمرو آل‌بویه شناخته می‌شد و به دلیل موقعیت استراتژیک خود مورد توجه حکومت‌های مختلف از جمله جستانیان، زبیریان و آل‌بویه بود.
نقش در مقاومت در برابر اعراب	به دلیل سختی مسیرها و مقاومت بالای مردم، دیلمان تا قرن سوم هجری از دسترس اعراب مسلمان خارج بود و یکی از پایگاه‌های اصلی مبارزات ضد اعراب محسوب می‌شد.
پناهگاه مخالفان سیاسی	طبیعت کوهستانی و صعب‌العبور دیلمان آن را به محلی امن برای علویان و مخالفان خلافت عباسی تبدیل کرده بود.
نقش در گسترش مذهب تشیع	با مهاجرت علویان، فرقه‌های شیعه مانند زیدیه و اسماعیلیه در دیلمان گسترش یافتند و این منطقه به یکی از مراکز مهم تشیع تبدیل شد.
اهمیت اقتصادی و تجاری	اگرچه مقدسی از کمبود بازارهای بزرگ و مراکز اقتصادی قوی در دیلمان یاد کرده است، اما این منطقه به دلیل تولیدات محلی و موقعیت خاص خود از اهمیت نسبی برخوردار بود.
سکه‌های مستقل دیلمی	ضرب سکه در دوره‌هایی از جمله تسلط سالاریان و اسماعیلیان نشان‌دهنده اهمیت اقتصادی و تا حدی استقلال منطقه دیلمان بود.

این جدول تصویری جامع از تأثیر عوامل جغرافیایی و راه‌های ارتباطی بر وضعیت سیاسی دیلمان ارائه می‌دهد. منطقه دیلمان به دلیل موقعیت جغرافیایی خاص خود، همواره از نظر سیاسی، نظامی و فرهنگی نقشی برجسته در تاریخ ایران ایفا کرده است. موقعیت کوهستانی و صعب‌العبور این منطقه، نه تنها مانعی طبیعی در برابر مهاجمان خارجی، بلکه بستری مناسب برای شکل‌گیری حکومت‌های محلی و مقاومت‌های مردمی بوده است. در منابع تاریخی، دیلمان را به دو بخش سهل (زمین‌های هموار و نزدیک دریا) و جبل (مناطق کوهستانی صعب‌العبور) تقسیم کرده‌اند (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ج ۳۷۷/۲). این تقسیم‌بندی جغرافیایی تأثیر مستقیمی بر ساختار سیاسی و اجتماعی منطقه داشته است.

نقش راه‌های ارتباطی و تأثیر آن بر استقلال سیاسی: راه‌های ارتباطی محدود و دشوار دیلمان، موجب حفظ استقلال نسبی این منطقه در برابر قدرت‌های مرکزی شد. این شرایط به دیلمان اجازه داد تا در مقاطع مختلف تاریخی، مانند دوران خلافت اموی و عباسی، از تسلط مستقیم حاکمان عرب در امان بماند. موقعیت کوهستانی این منطقه همچنین آن را به پایگاهی برای قیام‌های محلی و جنبش‌های استقلال‌طلبانه تبدیل کرد. حکومت‌هایی مانند آل‌بویه، زبیریان و جستانیان توانستند از این شرایط جغرافیایی برای تقویت موقعیت سیاسی خود بهره ببرند (کسروی، ۱۳۳۵: ۷-۵).

پناهگاه مخالفان و تأثیرات مذهبی: یکی از مهم‌ترین نتایج موقعیت جغرافیایی دیلمان، تبدیل آن به پناهگاهی امن برای مخالفان حکومت‌های اموی و عباسی، به‌ویژه علویان بود. پس از سرکوب قیام‌های شیعیان در عراق و حجاز، بسیاری از علویان به این منطقه پناه بردند. این مهاجرت‌ها نقش مهمی در گسترش تشیع، به‌ویژه مذهب زیدیه و اسماعیلیه در دیلمان داشت. در واقع، عدم نفوذ مستقیم دستگاه خلافت در این منطقه، زمینه را برای رشد ایدئولوژی‌های مخالف فراهم کرد و به‌مرور دیلمان به یکی از پایگاه‌های مهم جنبش‌های شیعی تبدیل شد (مقدسی: ۳۶۷).

نقش اقتصادی و تجاری محدود: از نظر اقتصادی، منابع تاریخی مانند مقدسی (۳۶۰-۳۶۷) نشان می‌دهند که دیلمان فاقد بازارهای بزرگ و مراکز اقتصادی پررونق بود. با این حال، ضرب سکه‌های مستقل در دوران سالاریان و اسماعیلیان نشان‌دهنده وجود نوعی اقتصاد محلی و نیمه‌مستقل در این منطقه است. این سکه‌ها بیانگر آن هستند که دیلمان حداقل در برخی دوره‌ها، دارای ساختار اقتصادی مستقل بوده و از نظر مالی توانایی اداره خود را داشته است.

مقاومت در برابر اعراب و اهمیت نظامی دیلمان: در اوایل دوران اسلامی، دیلمان یکی از مهم ترین مناطق مقاوم در برابر حملات اعراب مسلمان بود. جغرافیای کوهستانی منطقه، امکان دفاع مؤثر در برابر نیروهای مهاجم را فراهم می کرد. این مقاومت به حدی بود که خلفای عباسی، قزوین را به عنوان ثغر دیلم (مرز نظامی در برابر دیلمان) تعیین کردند (ابن خردادبه، ۱۸۸۹: ۵۷). حتی در زمان امام علی (ع)، تلاش هایی برای فتح دیلمان صورت گرفت، اما تا قرن سوم هجری دیلمان همچنان مستقل باقی ماند (ابن فقیه، ۱۴۱۶: ۵۶۲). این پایداری، نشان دهنده اهمیت نظامی و استراتژیک دیلمان در منطقه است. به طور کلی، عوامل جغرافیایی و راه های ارتباطی دیلمان تأثیر مستقیمی بر وضعیت سیاسی، نظامی و فرهنگی آن داشتند. کوهستانی بودن منطقه، علاوه بر ایجاد یک پایگاه امن برای مخالفان سیاسی و مذهبی، به حکومت های محلی مانند جستانیان، آل بویه و زیاریان کمک کرد تا استقلال نسبی خود را حفظ کنند. این موقعیت همچنین باعث شد دیلمان تا مدت ها در برابر تهاجمات اعراب مقاومت کند و تنها با گسترش نفوذ زیدیه و آل بویه، اسلام به طور گسترده در آنجا رواج یافت. از نظر اقتصادی، اگرچه دیلمان مرکز تجاری مهمی نبود، اما ضرب سکه های مستقل نشان از نقش نسبی اقتصادی آن دارد. در نهایت، این عوامل دست به دست هم دادند تا دیلمان به یکی از مناطق استراتژیک و تأثیرگذار در تحولات تاریخی ایران تبدیل شود.

اوضاع اقتصادی منطقه دیلمان

در حوزه مسائل اقتصادی نباید ظرفیت اقتصادی بالای منطقه دیلمان و وابستگی کم داشتن به دیگر مناطق را نادیده گرفت. منطقه دیلمان از نظر جغرافیایی و اقتصادی با سایر نقاط ایران تفاوت های فراوانی دارد؛ وجود کوه های بلند، جنگل های انبوه، باتلاق های فراوان و راه های تنگ و باریک و سایر استحکامات طبیعی همواره این منطقه را مورد توجه و پناهگاه سران سرکش و اشخاص داعیه پرور و ارباب دعوت قرار داده بود. با توجه به این ویژگی ها، سرزمین دیلم در طول تاریخ سرچشمه جریانات و حوادث مهمی بوده است. از نظر اقتصادی نیز شرایط منطقه دیلم ممتاز بود، شرایط اقلیمی مناسب، باران فراوان و خاک حاصلخیز موجبات فراوانی نعمت و رونق کشاورزی و گسترده گی مزارع و دهکده هایش به هم متصل بودند (ابن رسته، ۱۳۸۰: ۱۷۶). در دورانی که کشاورزی رکن اول اقتصاد در جوامع محسوب می شد، محصولات کشاورزی منطقه دیلم نسبت به مناطق دیگر ایران از کثرت و تنوع بیشتری برخوردار بود و مردم این خطه نه تنها به محصولات مناطق دیگر نیاز نداشتند، بلکه بخشی از محصولاتشان را به مناطق دیگر صادر می کردند. بدون شک این غنا و استقلال اقتصادی عاملی مهم در به وجود آمدن حکومت های مستقل و نیمه مستقل به ویژه علویان طبرستان در این منطقه بوده است.

گویا با سقوط ساسانیان اقتصاد طبرستان نیز رونق بیشتری یافت زیرا عدم توانایی فتح این ولایت به وسیله اعراب مسلمان، آن را به ولایتی مستقل تبدیل کرده بود (بخشی استاد، ۱۳۹۴: ۱۳). این غنای اقتصادی منطقه دیلمان و طبرستان سبب می شد حکومت های برخاسته از این مناطق از جمله علویان به نسبت دیگر حکومت ها وابستگی کمتری به حکومت های مرکزی داشته باشند و بتوانند به حیات اقتصادی و سیاسی خود بدون وابستگی به دیگر نواحی ادامه دهند.

البته باید به این نکته نیز اذعان نمود هرچند منطقه طبرستان از لحاظ اقتصادی بسیار غنی بود اما علویان در طول حکومتشان همواره از لحاظ اقتصادی با مشکلات مالی همراه بودند که علت آن را باید در وابستگی آن ها به نیروی بیگانه یعنی دیلمیان دانست که همواره درصد کسب منافع خود بودند؛ و با این نظام سیاسی همراه و در آمیخته نشدند. علویان از گسترش پایدار مرزهای خود به مناطق جنوبی البرز که راه های مهم تجاری مانند جاده ابریشم از آن ها می گذشت ناتوان ماندند که بخشی از این ناتوانی به این دلیل بود که قدرتهایی مانند طاهریان، صفاریان و سامانیان و نیروهای اعزامی خلیفه در این زمان اقتدار بیشتری داشتند و مانع راه علویان بودند.

در هر زمان و دوره ای که حکومت های مستقل و نیمه مستقل در ایران روی کار می آمد تا حدودی شرایط و اوضاع آن منطقه ی تحت سلطه از لحاظ فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی تحت تأثیر حاکمان لایق و یا نالایقی قرار می گرفت که بر عرصه قدرت تکیه می زدند و امور آن دیار را در دست می گرفتند. قبل از روی کار آمدن علویان حکومت طاهریان بر بیشتر بخش های طبرستان مسلط شد. خاندان طاهریان از جمله از خاندانی بودند که در سال ۲۰۵ به سبب خوش خدمتی که به مأمون خلیفه

عباسی کردند به امارت خراسان منصوب شدند (طبری، ۱۳۷۵: ج ۲: ۱۵۰۸). طبرستان از سال ۲۲۶ تا ۲۵۰ هجری در دست طاهریان قرار گرفت که این مسئله به دنبال قیام یحیی بن عمر طالبی بود که به دست محمد بن عبدالله طاهر به شکست انجامید و لذا خلیفه مستعین عباسی مناطق چالوس و کلار را به صورت اقطاع به او واگذار کرد (ترکمنی آذر و پرگاری، ۱۳۷۸: ۱۳۰-۱۲۹).

بنابراین شرایط اقلیمی مناسب، باران فراوان و خاک حاصلخیز موجبات فراوانی نعمت و رونق کشاورزی و گستردگی مزارع و مراتع را در منطقه دیلمان فراهم آورده بود که انواع درختان و گیاهان در آن دیده می‌شد. بدون شک این غنا و استقلال اقتصادی عاملی مهم در به وجود آمدن حکومت‌های مستقل و نیمه‌مستقل به‌ویژه علویان طبرستان در این منطقه بوده است.

جدول ۳. اوضاع اقتصادی منطقه دیلمان

عنوان	توضیحات
استقلال اقتصادی	منطقه دیلمان به دلیل تولید فراوان محصولات کشاورزی، وابستگی اندکی به سایر مناطق ایران داشت و حتی بخشی از تولیدات خود را صادر می‌کرد.
عوامل طبیعی مؤثر در اقتصاد	کوه‌های بلند، جنگل‌های انبوه، باران فراوان، خاک حاصلخیز و مزارع گسترده، زمینه‌ای برای رونق کشاورزی و تولید محصولات متنوع ایجاد کرده بودند.
نقش کشاورزی	کشاورزی به عنوان رکن اصلی اقتصاد منطقه دیلمان شناخته می‌شد و تولیدات آن نسبت به سایر مناطق ایران از تنوع و کثرت بیشتری برخوردار بود.
تأثیر سقوط ساسانیان	با سقوط ساسانیان و مقاومت منطقه در برابر فتح مسلمانان، اقتصاد دیلمان و طبرستان رونق بیشتری گرفت و به ولایتی مستقل تبدیل شد.
ارتباط اقتصاد با حکومت‌های محلی	استقلال اقتصادی دیلمان و طبرستان، سبب شکل‌گیری حکومت‌های نیمه‌مستقل مانند علویان شد که کمترین وابستگی را به حکومت‌های مرکزی داشتند.
مشکلات اقتصادی علویان	علیرغم غنای اقتصادی منطقه، علویان به دلیل وابستگی به نیروی نظامی دیلمیان که بیشتر به منافع خود می‌اندیشیدند، با مشکلات مالی مواجه بودند.
موانع توسعه تجاری علویان	علویان نتوانستند مرزهای خود را به نواحی جنوبی البرز که دارای مسیرهای تجاری مهم مانند جاده ابریشم بودند، گسترش دهند. این امر به دلیل حضور قدرتمند طاهریان، صفاریان، سامانیان و حمایت خلیفه از آنان بود.
دوره حکومت طاهریان در طبرستان	از سال ۲۲۶ تا ۲۵۰ هجری، طاهریان بر بیشتر مناطق طبرستان حکومت کردند که با سیاست‌های خاص اقتصادی و نظامی همراه بود.
نقش شرایط اقلیمی در اقتصاد	آب‌وهوای مرطوب، بارندگی زیاد و خاک حاصلخیز، سبب وفور محصولات کشاورزی و پوشش گیاهی گسترده شده بود که به پایداری اقتصادی منطقه کمک می‌کرد.
تأثیر اقتصاد بر تحولات سیاسی	اقتصاد قوی منطقه، زمینه را برای تشکیل حکومت‌های محلی مستقل مانند علویان فراهم کرد و سبب شد که دیلمان به یکی از پایگاه‌های مهم سیاسی در تاریخ ایران تبدیل شود.

منطقه دیلمان با داشتن شرایط اقلیمی مناسب، اقتصاد مستقل و تولید فراوان محصولات کشاورزی، یکی از مناطق مهم از نظر اقتصادی در تاریخ ایران بوده است. این استقلال اقتصادی، نقش مهمی در شکل‌گیری حکومت‌های مستقل داشت، اما چالش‌هایی همچون رقابت با حکومت‌های دیگر و مشکلات مالی برخی حاکمان محلی نیز بر روند توسعه آن تأثیر گذاشت. منطقه دیلمان از لحاظ اقتصادی دارای ویژگی‌های منحصربه‌فردی بود که آن را از سایر مناطق ایران متمایز می‌کرد. مهم‌ترین شاخصه آن، استقلال اقتصادی و وابستگی کم به سایر مناطق بود. این استقلال از طریق کشاورزی پررونق، زمین‌های حاصلخیز و منابع طبیعی فراوان تأمین می‌شد. برخلاف بسیاری از مناطق دیگر ایران که به دلیل کمبود منابع طبیعی و شرایط نامساعد اقلیمی به مبادلات تجاری وابسته بودند، دیلمان توانست نه تنها نیازهای داخلی خود را تأمین کند، بلکه بخشی از محصولات خود را به دیگر مناطق صادر نماید.

نقش عوامل طبیعی در اقتصاد دیلمان: وجود کوه‌های بلند، جنگل‌های انبوه و باتلاق‌های گسترده، علاوه بر ایجاد یک سپر دفاعی طبیعی در برابر تهاجمات خارجی، سبب شد که این منطقه شرایط خاص جغرافیایی و اقتصادی پیدا کند. بارندگی زیاد و خاک حاصلخیز، کشاورزی را به مهم‌ترین فعالیت اقتصادی مردم دیلمان تبدیل کرد. وفور محصولات کشاورزی و دامداری

گسترده باعث شد که دیلمان از نظر اقتصادی خودکفا باشد و حتی نقش تأمین کننده را برای برخی نواحی همجوار ایفا کند (ابن رسته، ۱۳۸۰: ۱۷۶).

اقتصاد دیلمان پس از سقوط ساسانیان: پس از سقوط ساسانیان، شرایط اقتصادی طبرستان و دیلمان بهبود یافت (بخشی استاد، ۱۳۹۴: ۱۳). مقاومت مردم این منطقه در برابر اعراب مسلمان باعث شد که دیلمان و طبرستان به ولایات مستقل تبدیل شوند. این استقلال به شکوفایی اقتصادی کمک کرد، زیرا منطقه از فشارهای مالیاتی و اقتصادی دستگاه خلافت اسلامی در امان ماند. علاوه بر این، حکومت های محلی شکل گرفتند که از منابع داخلی منطقه برای تقویت اقتصاد و توسعه کشاورزی استفاده کردند.

نقش اقتصاد در تحولات سیاسی: استقلال اقتصادی دیلمان نه تنها به رونق معیشتی مردم کمک کرد، بلکه بستری برای ظهور حکومت های مستقل و نیمه مستقل فراهم آورد. نمونه بارز آن، حکومت علویان طبرستان بود که توانست با تکیه بر منابع داخلی، حکومتی پایدار تشکیل دهد. در حالی که بسیاری از حکومت های دیگر ایران به دلیل نیاز اقتصادی به خلیفه عباسی یا دیگر سلسله های قدرتمند وابسته بودند، علویان به دلیل برخورداری از منابع اقتصادی دیلمان، توانستند تا حدی از این وابستگی رهایی یابند (ترکمنی آذر و پرگاری، ۱۳۷۸: ۱۳۰-۱۲۹).

چالش های اقتصادی علویان: با وجود رونق کشاورزی و منابع غنی منطقه، علویان در اداره اقتصاد با مشکلاتی مواجه شدند. یکی از چالش های اصلی آنها، وابستگی به نیروی نظامی دیلمیان بود. دیلمیان که بیشتر به منافع شخصی خود توجه داشتند، نه تنها در نظام سیاسی حکومت ادغام نشدند، بلکه بار مالی زیادی بر حکومت تحمیل کردند. این امر باعث شد که علویان نتوانند اقتصاد منطقه را به درستی مدیریت کنند و در نهایت، درگیر مشکلات مالی شوند (طبری، ۱۳۷۵: ج ۲: ۱۵۰۸).

محدودیت های توسعه تجاری دیلمان: علویان و سایر حکومت های محلی دیلمان در گسترش مرزهای خود به سمت مناطق جنوبی البرز و دستیابی به مسیرهای تجاری مهم مانند جاده ابریشم ناموفق بودند. این عدم موفقیت، ناشی از حضور قدرتمند طاهریان، صفاریان و سامانیان بود که با حمایت خلیفه عباسی، مانع توسعه اقتصادی و تجاری دیلمان شدند. در نتیجه، علویان نتوانستند اقتصاد خود را از سطح کشاورزی فراتر برده و به تجارت گسترده در سطح منطقه ای و فرامنطقه ای دست یابند (ترکمنی آذر و پرگاری، ۱۳۷۸: ۱۳۰-۱۲۹).

تأثیر حکومت طاهریان بر اقتصاد دیلمان: در دوره ای که طاهریان بر طبرستان تسلط یافتند (۲۲۶ تا ۲۵۰ هجری)، سیاست های اقتصادی این حکومت تأثیر بسزایی بر منطقه داشت. طاهریان که وابسته به خلافت عباسی بودند، تلاش کردند که طبرستان و دیلمان را در سیستم اقتصادی خلافت ادغام کنند. این مسئله باعث شد که بخشی از درآمدهای منطقه به بغداد ارسال شود و اقتصاد دیلمان تحت تأثیر سیاست های مالی خلافت عباسی قرار گیرد.

قدرت و محدودیت های اقتصاد دیلمان: اقتصاد دیلمان به دلیل استقلال از منابع خارجی، کشاورزی پررونق و شرایط طبیعی مساعد، یکی از پایدارترین اقتصادهای منطقه ای در تاریخ ایران محسوب می شود. این شرایط اقتصادی، زمینه ساز ایجاد حکومت های مستقل و نیمه مستقل همچون علویان شد که توانستند برای مدتی در برابر قدرت های مرکزی مقاومت کنند. با این حال، مشکلاتی همچون وابستگی به نیروی نظامی دیلمیان، محدودیت در گسترش تجاری و فشارهای حکومت های قدرتمند همچون طاهریان و صفاریان، مانع از شکوفایی بیشتر اقتصاد این منطقه شد.

به طور کلی، دیلمان را می توان منطقه ای با اقتصادی قدرتمند اما محدود دانست که توانست در بازه هایی از تاریخ، نقشی کلیدی در تحولات سیاسی و حکومتی ایران ایفا کند، اما در برابر فشارهای خارجی و محدودیت های توسعه ای، نتوانست پایداری بلندمدتی داشته باشد.

اوضاع اجتماعی منطقه دیلمان

منطقه دیلمان از لحاظ طبقات اجتماعی به سه دسته تقسیم می‌شدند. دسته اول نجبا، اعیان و اشراف بودند که تصدی مشاغل مهم مانند وزارت و حکومت و غیره را بر عهده داشتند. آن‌ها از جمیع امتیازات طبقاتی و ضیاع و عقار برخوردار بودند. طبقه دوم دهقانان بودند که تا اندازه‌ای در آسایش و رفاه به سر می‌بردند اما باید مالیات گزاف پرداخت می‌کردند تا از لحاظ مال و جان خویش در امان باشند. طبقه سوم رعایا یا همان روستاییان بودند که از همه امتیازات محروم بودند، این طبقه حق معاشرت با طبقه اول را نداشت و در مواقع جنگ بدون حقوق باید می‌جنگیدند و از غنائم جنگی مهم اندکی داشتند (طبری، ۱۳۷۵: ج ۱۵۸/۲). در مناطق تابع طاهریان از جمله منطقه دیلمان همین سیاست طبقاتی ادامه یافت که سبب نارضایتی را فراهم نمود. در هر صورت در طی حکومت طاهریان وجود طبقات اجتماعی و بها دادن به طبقات ممتاز از جمله اشراف و زمین‌داران به‌خودی‌خود حاکی از تضاد طبقاتی در بین آن‌ها است به خاطر دادن امتیازات به عده‌ای کم از جامعه مانند اشراف و زمین‌داران و بی‌توجهی و گرفتن مالیات‌های گزاف از کشاورزان و رعایا که بیشترین جمعیت جامعه را تشکیل می‌داد. در طولانی‌مدت سبب ضعف حکومت آن‌ها شورش‌ها و مبارزات علیه بی‌عدالتی‌ها شد. از سویی مسئله‌ای که همیشه به تحولات اجتماعی منجر می‌شود و بسیار بر آن تأثیرگذار است. مسئله اقتصادی و مشکلات اقتصادی است اگرچه منابع از بهبود وضعیت اقتصادی دوره طاهریان سخن می‌گویند، اما در این بهبود وضعیت تنها خراسانیان بهره بردند و دیگر مناطق از جمله کرانه خزر اعم از طبرستان و دیلم با دادن مالیات‌های بسیار ناراضی بودند از لحاظ اقتصادی باید گفت که کشاورزی رکن اصلی اقتصاد طاهریان بوده است هرچند بازرگانی هم پیشرفت‌هایی کرده بود اما همچنان کشاورزی در رأس امور اقتصادی قرار داشت همین امر باعث توجه امرا به حال کشاورزان و اقدامات عمرانی برای کار کشاورزان از سوی طاهریان شده بود. برای نمونه می‌توان به یکی از حاکمان لایق طاهری به نام عبدالله بن طاهر اشاره کرده او به آسایش کشاورزان و برزگران علاقه زیادی نشان می‌داد و در آبادی خراسان و نیشابور تلاش بسیاری کرد. گردیزی می‌نویسد «در این باب به همه عاملان خویش نامه فرستاد و نوشت حجت برگرفتم شما را تا از خواب بیدار شوید و از خبرگی بیرون بیایید و صلاح خویش بجوئید و با برزگران مدارا کنید و کشاورزی که ضعیف گردد او را قوت دهید و به‌جای خویش باز آرید که خدای عزوجل ما را از دست‌های ایشان طعام کرده است و از زبان‌های ایشان سلام کرده است و بیدادگران برایشان حرام کرده است» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۱۳۷).

طاهریان از جمله خاندانی بودند که به ثروت مشهور بودند که علت این ثروت به‌خاطر حرص و طمع و گرفتن خراج از خراسان و دیگر شهرهای تحت سلطه آنان بود حتی از طرف خلفا نیز به آنان کمک می‌شد. از آنجا که طاهریان باعث برقراری امنیت در خراسان شده بودند معتصم خلیفه عباسی اصرار داشت که خراج طبرستان به طاهریان داده شود چون معتقد بود این خراج به طاهریان و خراسان تعلق دارد. حتی در این زمان مازیار پسر قارن چون با خاندان طاهریان رقابت داشت به‌جای اینکه خراج را به خراسان بفرستد به‌سوی معتصم می‌فرستاد وقتی خراج به همدان می‌رسید معتصم کسی را مأمور می‌کرد تا این خراج را به طاهریان برساند (طبری، ۱۳۷۵: ج ۱۳/۸۰-۵۸).

طاهریان آنچه را که به‌عنوان خراج می‌گرفتند همه را صرف برقراری امنیت و آبادانی خراسان صرف کردند. در آن زمان هم خراسان و هم نیشابور رشد و رونق فراوانی پیدا کرد طوری که تمام مغرها به‌سوی خراسان کشیده شدند نیشابور هم از هر لحاظی من الجمله صنعت و تجارت رشد زیادی کرد، می‌توان گفت که سرمایه‌های داخلی و خارجی در ایران و علی‌الخصوص نیشابور و خراسان به کار افتاد و در رشته‌های مختلف کسب و تجارت و صنعت و هنر و سرمایه‌گذاری‌های کلان به عرصه عمل درآمد استخراج معادن قوت گرفت و همه چرخه‌های اقتصادی به گردش افتاد و خرج ارتش و ادارات و مساجد ساخت پل‌ها و غیره همه از این درآمدها مصرف می‌شد. یکی دیگر از منابع درآمدی که طاهریان از آن استفاده می‌کردند ترانزیت و عوارضی راه‌ها و عوارض گمرکی بوده که خود این راه‌ها نیز در پیشرفت اقتصادی تأثیر به‌سزایی داشته است زیرا بدون راه‌های مناسب انتقال کالاها از شهری به شهر دیگر مقدور نبوده است راه‌ها سبب سرعت بخشیدن و رونق تجارت می‌شد. اهمیت دیگر این راه‌ها مبادلات فرهنگی بود مهم‌ترین راه در آن دوران شاهراه بزرگ خراسان بود که مراکز مهم بازرگانی ماوراءالنهر و خراسان

را به هم متصل می‌کرد (اشپولر، ۱۳۷۳: ۳۸۴). علاوه بر موارد گفته شده تجارت برده نیز عامل مهمی در اقتصاد طاهریان به شمار می‌رفت که این تجارت برده بیشتر در ماوراءالنهر که به تجارت بردگان ترک آسیای میانه مشغول بودند انجام می‌شد، تجارت برده هم به رونق اقتصادی ماوراءالنهر و خراسان کمک می‌کرد و هم به ثروت خصوصی عظیم طاهریان این بردگان بخشی از خراج و هدایایی را تشکیل می‌دادند که طاهریان به بغداد می‌فرستادند (مسعودی، ۱۳۷۴: ج ۵۳۲/۲). همچنین وجود معادن مختلف در خراسان اوضاع اقتصادی آن را رونق بخشیده، معدن‌های قابل استخراج خراسان شامل: سرب، نمک، مس، آهن، عقیق، طلا، فیروزه معروف نیشابور که بی‌مانند بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۴۷۷/۲ تا ۴۸۸). همه‌ی این شرایط که سخن از بهبود وضعیت مردم خراسان در دوره طاهریان دارد متأسفانه مردم کرانه خزر چندان از آن بهره نبردند و در عوض مستقیم‌البدن طاهری از جمله محمد بن اوس زمینه‌ساز قیام مردم کرانه خزر در زمان یکی از والیان طاهری به نام محمد بن اوس شد.

چنانچه در منابع از ستم مالیاتی محمد بن اوس در طبرستان سخن گفته شده است. محمد فرزندان جوان خود را بر نواحی مختلف طبرستان حاکم کرده و اینان با مردم بد رفتاری زیادی کردند. این مسئله سبب بدنامی طاهریان شد. کارهای زشت محمد بن اوس تنها در محدوده‌ی طبرستان نبود بلکه به دیلم نیز حمله کرده و مردم آن ناحیه را مورد ضرب و شتم قرار داده و گروهی را به اسارت گرفت و هر سال سه بار از مردم مالیات می‌گرفت یکبار به نام خود بار دیگر به نام احمد پسرش و بار دیگر به نام پیشکار زردتشتی اش (پیرنیا، ۱۳۸۰: ۱۱۵). تعدی طاهریان به املاک بی‌صاحب نواحی گیلان که در اختیار مردم بود، سبب شد تا آن‌ها شورش کرده و جابر بن هارون را از آن ناحیه بیرون رانند. دو نفر با نام‌های محمد و جعفر فرزندان رستم رهبری این شورش را عهده‌دار بودند و همین امر سبب رفتن مردم دیلم و طبرستان به نزد حسن بن زید یعنی همان داعی کبیر شد (ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۲۲۸؛ ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۴۱۹۴-۴۱۹۳).

بنابراین در منطقه دیلم قبل از روی کار آمدن علویان اختلاف طبقاتی بود و همین امر سبب نارضایتی و اسباب گرایش آنان به نهضت جدید گشته بود، البته این اختلافات با آمدن علویان هم تغییر چندانی نکرد؛ و این مشکل‌ها نه تنها از بین نرفت بلکه ادامه نیز یافت؛ و در آن دوران عده‌ای دارای رفاه مالی و عده‌ایی در فقر به سر می‌بردند. همان‌طور که گفته شد این مناطق از لحاظ اقتصادی به صورت مستقل عمل می‌کردند و نیازی به مناطق همجوار خود نداشتند یکی از عامل‌های توجه مخالفان حکومت مرکزی به این مناطق همین خودکفایی آن‌ها بوده است، زمانی که منطقه دیلم در دست حکومت‌های تحت سلطه‌ی خلافت عباسی افتاد؛ مالیات‌های گزاف از آن‌ها گرفته شد و بسیاری از زمین‌های آن‌ها از دستشان خارج گشت و در اختیار اشراف و نجبا قرار گرفت و همین امر اسباب نارضایتی مردم را فراهم نمود و از عواملی بود که سبب شد مردم به سمت نهضت علویان گرایش داشته باشند.

جدول ۴. اوضاع اجتماعی منطقه دیلمان

شاخص	توضیحات
ساختار طبقاتی	جامعه دیلمان به سه طبقه نجبا و اشراف، دهقانان و رعایا تقسیم می‌شد که فاصله طبقاتی زیادی بین آنها وجود داشت.
وضعیت نجبا و اشراف	این طبقه بالاترین امتیازات را داشت و مشاغل مهمی مانند وزارت و حکومت را تصدی می‌کرد. مالکیت زمین و املاک در اختیار آنان بود.
وضعیت دهقانان	قشری متوسط که از رفاه نسبی برخوردار بودند اما مجبور به پرداخت مالیات‌های سنگین بودند تا از امنیت جانی و مالی برخوردار شوند.
وضعیت رعایا (روستاییان)	کمترین امتیازات را داشتند، از حقوق اجتماعی محروم بودند، اجازه معاشرت با طبقات بالا را نداشتند و در جنگ‌ها بدون دریافت حقوق می‌جنگیدند.
سیاست طبقاتی طاهریان	طاهریان نیز همان سیاست‌های طبقاتی را ادامه دادند و به اشراف و زمینداران امتیازات ویژه دادند، درحالی که از دهقانان و رعایا مالیات‌های سنگین می‌گرفتند.
تضاد طبقاتی	نابرابری شدید باعث ایجاد نارضایتی عمومی شد که زمینه‌ساز شورش‌ها و مبارزات اجتماعی علیه حکومت طاهریان شد.
تأثیر اقتصاد بر اجتماع	هرچند اقتصاد در دوره طاهریان بهبود یافت، اما این رشد اقتصادی بیشتر در خراسان مشهود بود و مردم دیلمان و طبرستان همچنان زیر فشار مالیاتی بودند.

حکومت طاهریان و ثروت‌اندوزی	طاهریان به دلیل دریافت خراج زیاد و کمک‌های خلفای عباسی ثروتمند شدند، اما این ثروت را بیشتر در آبادانی خراسان خرج کردند.
تأثیر اقدامات عمرانی عبدالله بن طاهر	این حاکم طاهری به بهبود شرایط کشاورزان و توسعه عمرانی خراسان توجه داشت، اما این سیاست در مناطق شمالی مانند دیلمان و طبرستان اجرا نشد.
فشار مالیاتی طاهریان بر دیلمان و طبرستان	دریافت مالیات‌های سنگین از مردم این مناطق و حاکمان طاهری مانند محمد بن اوس که سه بار در سال مالیات می‌گرفت، باعث شورش و نارضایتی شد.
شورش‌های مردمی	ظلم مالیاتی و مصادره زمین‌ها باعث شد مردم دیلمان و طبرستان به حسن بن زید (داعی کبیر) بپیوندند و علیه طاهریان قیام کنند.
وضعیت اجتماعی پس از ورود علویان	هرچند علویان به عنوان منجی مردم وارد شدند، اما اختلافات طبقاتی همچنان باقی ماند و تغییری اساسی در وضعیت معیشتی مردم ایجاد نشد.
استقلال اقتصادی و اثر آن بر تحولات اجتماعی	استقلال اقتصادی دیلمان باعث شد این منطقه مورد توجه مخالفان حکومت مرکزی قرار بگیرد و در نهایت مالیات‌های سنگین و سیاست‌های طاهریان، مردم را به حمایت از نهضت علویان سوق داد.

دیلمان در دوره طاهریان شاهد نابرابری شدید طبقاتی، فشارهای مالیاتی سنگین و عدم بهره‌مندی از رشد اقتصادی خراسان بود. این شرایط باعث شد که مردم منطقه از سیاست‌های طاهریان ناراضی باشند و به نهضت علویان گرایش پیدا کنند. باین‌حال، علویان نیز نتوانستند تغییرات چشمگیری در نظام طبقاتی ایجاد کنند و اختلافات اجتماعی همچنان پابرجا ماند.

مطالعه‌ی ساختار اجتماعی منطقه‌ی دیلمان در دوره‌ی حکومت طاهریان نشان می‌دهد که این منطقه دچار تبعیض‌های طبقاتی شدید بوده و نارضایتی گسترده‌ای در میان مردم آن وجود داشته است. جامعه‌ی دیلمان از سه طبقه‌ی اصلی تشکیل می‌شد: نجبا و اشراف، دهقانان و رعایا. در این میان، اشراف و زمینداران بیشترین امتیازات را در اختیار داشتند و در بالاترین سطح هرم اجتماعی قرار داشتند، درحالی‌که رعایا از تمامی امتیازات محروم بودند. دهقانان نیز، هرچند از رفاه نسبی برخوردار بودند، اما مالیات‌های سنگینی پرداخت می‌کردند تا امنیت خود را حفظ کنند (طبری، ۱۳۷۵: ج ۱۵۸/۲).

تبعیض و تضاد طبقاتی در حکومت طاهریان: طاهریان که در ابتدا با هدف ایجاد ثبات و توسعه‌ی اقتصادی در خراسان روی کار آمده بودند، سیاست‌های تبعیض‌آمیز خود را در مناطق تحت سلطه‌شان، از جمله دیلمان و طبرستان، اجرا کردند. آن‌ها به‌جای توزیع عادلانه‌ی منابع و امتیازات، تنها طبقه‌ی اشراف و زمینداران را مورد حمایت قرار داده و از دهقانان و رعایا مالیات‌های گزاف دریافت کردند. این سیاست‌ها نابرابری‌های اجتماعی را تشدید کرده و موجب نارضایتی گسترده‌ای در میان مردم دیلمان شد. درواقع، تمرکز حکومت طاهریان بر بهره‌برداری از مناطق شمالی ایران به نفع خراسان، باعث شد تا مردم این ناحیه از آبادانی و توسعه‌ی اقتصادی محروم بمانند (گردیزی، ۱۳۶۳: ۱۳۷).

فشار اقتصادی و زمینه‌سازی قیام‌ها: یکی از مهم‌ترین عواملی که در تحولات اجتماعی منطقه‌ی دیلمان تأثیر داشت، سیاست‌های مالیاتی طاهریان بود. محمد بن اوس، از والیان طاهری، سالانه سه بار از مردم مالیات می‌گرفت که این امر خشم و نارضایتی شدیدی را در میان مردم برانگیخت. علاوه بر این، تعدی به زمین‌های کشاورزی و تصرف املاک بی‌صاحب به نفع اشراف باعث شد تا بخش بزرگی از مردم منطقه دچار فقر و محرومیت شوند. این ظلم‌های مالیاتی و فشار اقتصادی، به تدریج بستر قیام‌های مردمی را فراهم کرد و زمینه‌ساز پیوستن مردم دیلمان و طبرستان به نهضت علویان شد (پیرنیا، ۱۳۸۰: ۱۱۵).

نقش استقلال اقتصادی دیلمان در تحولات اجتماعی: منطقه‌ی دیلمان از لحاظ اقتصادی، برخلاف بسیاری از مناطق دیگر ایران، دارای استقلال نسبی بود و نیاز چندانی به واردات محصولات از سایر نواحی نداشت. این خودکفایی اقتصادی موجب شد که مردم این منطقه در برابر حکومت‌های مرکزی که با مالیات‌های ظالمانه و سیاست‌های طبقاتی نابرابر آن‌ها را تحت فشار قرار می‌دادند، مقاومت بیشتری نشان دهند. همچنین، این استقلال اقتصادی موجب شد که مخالفان حکومت مرکزی به دیلمان به‌عنوان یک پایگاه مقاومتی نگاه کنند. در نتیجه، هنگامی که مردم دیلمان از ظلم طاهریان به ستوه آمدند، به جنبش علویان پیوستند و این جنبش را به‌عنوان راهی برای رهایی از ستم حکومت‌های عباسی و طاهری انتخاب کردند.

نارضایتی اجتماعی و تأثیر آن بر تحولات سیاسی: تداوم بی‌عدالتی‌های اجتماعی و مالیاتی باعث شد که مردم دیلمان و طبرستان به علویان که شعارهای عدالت‌خواهانه و حمایت از محرومان را مطرح می‌کردند، به‌عنوان ناجیان خود نگاه کنند. این در حالی بود که حتی پس از روی کار آمدن علویان، تغییرات اساسی در وضعیت اجتماعی منطقه ایجاد نشد و همچنان فاصله‌ی طبقاتی و فشار اقتصادی بر طبقات پایین جامعه باقی ماند. در واقع، هرچند علویان در ظاهر به‌عنوان یک نیروی رهایی‌بخش شناخته می‌شدند، اما آن‌ها نیز نتوانستند ساختارهای اجتماعی و اقتصادی منطقه را به‌طور بنیادین اصلاح کنند.

بررسی اوضاع اجتماعی دیلمان در دوره‌ی طاهریان نشان می‌دهد که نابرابری طبقاتی، فشارهای اقتصادی و ظلم مالیاتی، از جمله عوامل کلیدی در بروز نارضایتی و شکل‌گیری قیام‌های مردمی بوده‌اند. سیاست‌های ناعادلانه‌ی طاهریان در تخصیص منابع و امتیازات، مردم دیلمان را بیش از پیش از حکومت مرکزی دور کرد و آنان را به نهضت‌های مخالف مانند جنبش علویان متمایل ساخت. در نهایت، هرچند تغییرات سیاسی در منطقه رخ داد، اما مشکلات اجتماعی همچنان پابرجا ماندند و ساختارهای طبقاتی و فشار اقتصادی بر مردم ادامه یافت.

اوضاع فرهنگی منطقه دیلمان

در زمینه فرهنگی باید به این نکته اشاره کرد که سلطه‌ی سیاسی مذهبی عرب بر سرتاسر ایران که مدتی نزدیک به سه قرن طول کشید اگرچه سبب استمرار آیین نوحاسته محمدی و بر افتادن مذاهب پیشین گردید اما هرگز نتوانست بر قومیت، ملیت، زبان آداب و رسوم و سرانجام ادبیات مردم این منطقه تسلطی پیدا کند. به‌طوری که وقتی طبرستان به‌دست علویان افتاد زبان فارسی، از لحاظ لهجه‌ها در سراسر ایران مرسوم و متداول بود و هر ایالتی به لهجه‌ی خود سخن می‌گفت. لیکن زبان علمی و ادبی عربی بود؛ بنابراین زبان عربی در دوران تسلط علویان طبرستان زبانی رایج و رسمی و قاطع به شمار می‌رفت و با آنکه طی دو قرن دوم و سوم و نیم قرن اول سده چهارم طبرستان گرفتار کشمکش‌های سیاسی و محل برخورد عقاید مذهبی بود و داعیان سلطنت و خلافت هرگز بدون معارض نبودند مع‌هذا این سرزمین زرخیز و گوهربار مهد پرورش بسیاری از علما، ادبا و سخنندان به‌شمار می‌رفت (حکیمیان، ۱۳۶۸: ۱۷۸-۱۷۷)؛ بنابراین سادات علوی نه‌تنها حامل پیام در زمینه‌ی مسائل الهی و مذهبی بودند بلکه خود در عربیت و ادبیت دست داشتند و بارگاه آن‌ها محل نشو و نما و ملجاء و ملاذ پژوهندگان علوم دینی و سایر فضلا بود (حکیمیان، ۱۳۶۸: ۱۷۸) و همین توجه آنان به علم و فرزندان سبب حمایت مردم کرانه خزر به‌ویژه صاحبان فکر از ایشان شد.

حسن بن زید که رهبری مردم طبرستان را بر عهده گرفت و حکومت علویان طبرستان را در سال ۲۵۰ تأسیس کرد هم در زمینه سیاسی و مذهبی و هم در زمینه فرهنگی نقش فوق‌العاده‌ای داشته است. او توانست پایگاه‌های متعددی را برای کانون فعالیت خویش ایجاد کند و به تبلیغ اسلام و پرورش شاگردانی در مکتب خویش پرداخت از جمله مهم‌ترین نهاد برای فعالیت علمی و فرهنگی و مذهبی، مسجد بود و مساجد زیادی را در طبرستان و گیلان بنا کرد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ج ۸/۸).

او بعد از دستیابی به حکومت طبرستان به حمایت از دانشمندان پرداخت و همچنین مکان‌های خاصی برای تحصیل علم افرادی که علاقه‌مند به آموختن دانش بودند ایجاد کرد. او در شهر آمل به تأسیس مدرسه اقدام کرد که گفته می‌شود نخستین مدرسه‌ای بود که در جهان اسلام ساخته شد. چون تا قبل از آن زمان فعالیت علمی مسلمانان بیشتر در حلقه‌های درسی مساجد با منازل صورت می‌گرفت (جرجی زیدان، ۱۳۷۲: ۶۲۶). حسن بن علی همچنین یک کتابخانه بزرگ در شهر آمل احداث کرده که در کنار مدرسه‌ای که ساخته بود، مجتمع آموزشی بزرگی را تشکیل می‌داد (ابن اسفندیار: ج ۱/ص ۹۷).

بنابراین از لحاظ فرهنگی نهضت علویان با اقدامات خود و بهره‌گیری از بسترهای فرهنگی و اجتماعی گیلان و دیلم و طبرستان نتوانستند نهضتی فرهنگی و اجتماعی به راه اندازند که با حمایت گسترده مردم و علما روبرو شدند. اوج آن حکومت آل‌بویه بودند که در قرن چهارم از لحاظ فرهنگی و علمی رشد وسیعی کرده بود و دوران ایشان در تاریخ تمدن اسلامی درخشان‌تر از دوره‌های دیگر بود.

جدول ۵. اوضاع فرهنگی منطقه دیلمان

حوزه فرهنگی	وضعیت و تأثیرات
زبان و ادبیات	زبان فارسی با لهجه‌های محلی رایج بود، اما زبان علمی و رسمی عربی بود. با وجود تسلط اعراب، فرهنگ و زبان بومی حفظ شد.
نقش علویان در فرهنگ	سادات علوی علاوه بر رهبری مذهبی، در عربیت و ادبیت مهارت داشتند و مراکز علمی و مذهبی را گسترش دادند.
نقش حسن بن زید	تأسیس حکومت علویان در طبرستان (۲۵۰ هـ.ق)، ترویج اسلام، تأسیس پایگاه‌های علمی و فرهنگی
مساجد و مراکز آموزشی	تأسیس مساجد متعدد در طبرستان و گیلان، تأسیس نخستین مدرسه اسلامی در شهر آمل
ایجاد کتابخانه	حسن بن علی در شهر آمل کتابخانه بزرگی احداث کرد که همراه با مدرسه، یک مجتمع علمی و آموزشی را تشکیل می‌داد.
تأثیرات فرهنگی نهضت علویان	ایجاد نهضت فرهنگی و اجتماعی در گیلان، دیلم و طبرستان، حمایت گسترده مردم و علماء، گسترش دانش و فرهنگ اسلامی
اوج پیشرفت فرهنگی	در دوره آل بویه، رشد علمی و فرهنگی وسیع‌تر شد و تمدن اسلامی در این دوران شکوفا شد.

این جدول نشان می‌دهد که منطقه دیلمان و طبرستان، علی‌رغم سلطه سیاسی و مذهبی اعراب، فرهنگ بومی خود را حفظ کرده و در دوران علویان و آل بویه شاهد رشد علمی و فرهنگی گسترده‌ای بودند. اوضاع فرهنگی منطقه دیلمان تحت تأثیر چند عامل مهم قرار داشت که در شکل‌گیری هویت فرهنگی و اجتماعی این منطقه نقش بسزایی ایفا کردند. علی‌رغم تسلط سه قرن اعراب بر ایران، فرهنگ بومی دیلمان، از جمله زبان، آداب و رسوم و هویت ملی، نه تنها از بین نرفت، بلکه در برابر نفوذ فرهنگ بیگانه مقاومت کرد.

حفظ هویت فرهنگی و زبانی: یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های فرهنگی منطقه دیلمان، حفظ زبان فارسی با وجود تسلط زبان علمی و رسمی عربی بود. در حالی که در سایر نقاط ایران، زبان عربی به‌عنوان زبان رسمی و علمی پذیرفته شده بود، مردم این منطقه همچنان به گویش‌های محلی خود سخن می‌گفتند. این مقاومت فرهنگی نشان‌دهنده عرق ملی و استقلال‌خواهی مردم این سرزمین است که حتی در برابر موج عربی‌سازی دوران خلافت عباسیان، فرهنگ بومی خود را حفظ کردند (حکیمیان، ۱۳۶۸: ۱۷۷-۱۷۸).

نقش علویان در توسعه فرهنگی: با ورود علویان به طبرستان و دیلمان، تحولات فرهنگی مهمی در این منطقه رخ داد. سادات علوی علاوه بر رهبری مذهبی، در زمینه علم و ادب نیز برجسته بودند. آن‌ها مراکز علمی و فرهنگی را گسترش داده و موجب افزایش سطح آگاهی و دانش مردم شدند. حمایت این خاندان از علوم دینی و تربیت شاگردان در این حوزه، باعث شد که منطقه دیلمان به یکی از پایگاه‌های مهم علمی در دوران اسلامی تبدیل شود (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ج ۸/۸).

تأثیر حسن بن زید در نهادینه‌سازی آموزش: حسن بن زید که حکومت علویان طبرستان را تأسیس کرد، در زمینه ترویج علم و فرهنگ نقش کلیدی داشت. او مساجد متعددی را در طبرستان و گیلان بنا کرد که علاوه بر کارکرد مذهبی، به‌عنوان مراکز آموزشی و فرهنگی نیز عمل می‌کردند. همچنین، با تأسیس نخستین مدرسه اسلامی در شهر آمل، بنیان یک نظام آموزشی منسجم را پایه‌ریزی کرد. این اقدام اهمیت زیادی داشت، زیرا تا آن زمان، آموزش بیشتر در قالب حلقه‌های درسی در مساجد و منازل صورت می‌گرفت. ایجاد یک مدرسه رسمی، نشان‌دهنده دیدگاه پیشرو حسن بن زید در زمینه علم‌آموزی و توسعه فرهنگی بود (جرجی زیدان، ۱۳۷۲: ۶۲۶).

ایجاد کتابخانه و گسترش دانش: حسن بن علی با تأسیس یک کتابخانه بزرگ در شهر آمل، زمینه را برای گسترش دانش و پژوهش فراهم کرد. این کتابخانه که در کنار مدرسه‌ای که او ساخته بود، مجتمع آموزشی بزرگی را تشکیل می‌داد، باعث شد که دانشجویان و پژوهشگران بتوانند به منابع علمی دسترسی داشته باشند. این اقدام، نقطه عطفی در توسعه فرهنگی منطقه محسوب می‌شود، چراکه نشان‌دهنده اهمیت علم و کتابت در نزد علویان بود (ابن اسفندیار: ج ۱/ص ۹۷).

تأثیر نهضت فرهنگی علویان بر منطقه: نهضت فرهنگی علویان توانست با بهره‌گیری از بسترهای فرهنگی و اجتماعی گیلان، دیلم و طبرستان، یک تحول فکری و علمی ایجاد کند. حمایت گسترده مردم و علمای این منطقه از این نهضت، نشان‌دهنده هم‌راستایی اهداف فرهنگی آنان با جنبش علویان بود. این روند در دوره آل بویه به اوج خود رسید، به گونه‌ای که این حکومت توانست زمینه را برای شکوفایی تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری فراهم کند.

در مجموع، منطقه دیلمان از نظر فرهنگی یکی از مناطق مقاوم در برابر هژمونی فرهنگی اعراب محسوب می‌شود. مردم این منطقه، با وجود تسلط سیاسی و مذهبی خلفای عباسی، توانستند هویت فرهنگی خود را حفظ کنند. ورود علویان به این منطقه، زمینه‌ساز تحولات گسترده‌ای در زمینه علم، آموزش و دین شد. تأسیس مدارس، کتابخانه‌ها و مساجد به‌عنوان پایگاه‌های علمی و فرهنگی، موجب افزایش سطح سواد و آگاهی مردم شد و این منطقه را به یکی از مراکز علمی مهم در جهان اسلام تبدیل کرد. نقطه اوج این رشد فرهنگی در دوره آل بویه بود که باعث شکوفایی تمدن اسلامی و توسعه دانش در سطح گسترده شد.

نتیجه‌گیری

روی کار آمدن حکومت شیعی علویان طبرستان در طی سده‌های سوم و چهارم ه.ق. آن هم بلافاصله و به دنبال هم قطعاً حکایت از اوضاع نابسامان کرانه خزر در آن روزگار دارد. وجود نیروها و حکومت‌های محلی متعدد در همه‌ی مناطق ایران از جمله شمال و شمال غرب ایران در سده‌ی سوم، اجازه رشد حکومت‌های متمرکز را نمی‌داد؛ بنابراین حکومت‌هایی که بر می‌آمدند، تمام تلاش خود را بدان معطوف می‌کردند تا با استفاده از تمام نیروی متمایل به خود به برطرف کردن موانع گوناگون بپردازند و دامنه‌ی قلمرو خود را وسعت دهند. اگرچه در نهایت اعراب بر منطقه‌ی کرانه خزر مسلط شدند اما به علت ستم والیان عرب، مردم کاملاً به ستوه آمدند. فشار روز افزون آن‌ها به‌خصوص در گرفتن مالیات‌ها سبب ناخرسندی مردم آن دیار شد. در چنین وضع بود که مردم به دنبال ناجی برای خود می‌گشتند، سادات زیدی همان ناجی بودند که از دوران اموی و بعدها عباسی از فشار ظلم و ستم به ستوه آمدند و با مشاهده اوضاع در کرانه خزر زمینه را برای خود مهیا دیدند و در طی چند مرحله به این دیار هجرت کردند. علویان که در سال ۲۵۰ ه.ق. روی کار آمدند از حمایت شاه جستانی دیلمی برخوردار گشتند که علت این حمایت را می‌توان در ثبات بیشتر این خاندان در مقابل دیگر حکومت‌های محلی گیلان دانست.

پژوهش حاضر تلاشی بود برای ارائه پاسخ معتبر علمی به پرسش مطرح شده در ابتدای تحقیق حاضر که نتایج به دست آمده به شرح ذیل می‌باشد:

از لحاظ اقتصادی منطقه دیلمان به دلیل وضعیت جغرافیایی و خاک مناسب و حاصلخیز بسیار غنی بوده و موجبات فراوانی نعمت و رونق کشاورزی و گسترده‌ی مزارع شده بود. بدون شک این غنا و استقلال اقتصادی عاملی مهم در به وجود آمدن حکومت‌های مستقل و نیمه‌مستقل به‌ویژه علویان طبرستان در این منطقه بوده است؛ اما با تسلط طاهریان بر طبرستان این منابع مالی به دست آمده از طبرستان برای آبادی خراسان صرف می‌شد و از لحاظ اجتماعی هم فاصله طبقاتی که بین هر دو منطقه طبرستان و دیلم بود عاملی بر نارضایتی و گرایش به علویان و سادات می‌شد. گرایش دیلمیان به اسلام علوی بعد از گذشت دو قرن که علت آن سختی‌های زیادی بود که آن‌ها از جانب والیان اعراب متحمل شده بودند و سرانجام آن‌ها به هر تغییر و تحولی که به نابودی آنان ختم شود رضایت دادند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

نویسندگان به نحو مساوی در نگارش مقاله همکاری داشتند.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

منابع

- آملی، اولیاءالله. (۱۳۴۸). تاریخ رویان (منوچهر ستوده، محقق). تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۷۱). تاریخ الكامل (ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، مترجمان، ج. ۸). تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن اسفندیار، بهاءالدین محمد بن حسن. (۱۳۸۹). تاریخ طبرستان (عباس آشتیانی، مصحح؛ محمدرضا رضانی، به اهتمام؛ ج. ۱). تهران: انتشارات اساطیر.
- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد بن حوقل. (۱۳۴۵). صورة الارض (جعفر شعار، مترجم). تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله. (۱۸۸۹). المسالك و الممالک. لیدن: چاپ دخویه.
- ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۳۸۰). الاعلاق النفیسه (حسین قرچانلو، مترجم و شارح). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ابن فقیه، ابو عبدالله احمد بن محمد بن اسحاق الهمدانی. (۱۴۱۶). البلدان (یوسف الهادی، محقق). بیروت: عالم الکتب.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۷۳). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی (جواد فلاطوری، مترجم). تهران: مؤسسه علمی و فرهنگی.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم. (۱۳۶۸). المسالك و الممالک (ایرج افشار، به اهتمام). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- بخشی استاد، موسی الرضا. (۱۳۹۴). علویان طبرستان. رشد آموزش تاریخ، (۵۸).
- بهینافر، محمدحسین. (۱۳۸۹). نقش شرایط داخلی ایران در شکل گیری حکومت علویان طبرستان. پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ۷(۱۴).
- پیرنیا، حسن و اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۰). تاریخ ایران از آغاز تا انقراض سلسله قاجاریه. تهران: انتشارات خیام.
- ترکمنی آذر، پروین و پرگاری، صالح. (۱۳۷۸). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره صفاریان و علویان. تهران: انتشارات سمت.
- جعفریان، رسول. (۱۳۷۵). از طلوع طاهریان تا غروب خوارزمشاهیان. تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- جیهانی، ابوالقاسم احمد بن. (۱۳۶۸). اشکال العالم (علی بن عبدالسلام، مترجم). مشهد: چاپ فیروز منصوری.
- حکیمیان، ابوالفتح. (۱۳۶۸). علویان طبرستان. تهران: انتشارات الهام.
- حمزه بن حسن اصفهانی. (۱۳۶۷). تاریخ پیامبران و شاهان (جعفر شعار، مترجم؛ چاپ دوم). تهران: امیرکبیر.
- خضری، احمدرضا. (۱۳۸۳). تاریخ خلافت عباسی از آغاز تا پایان آل بویه. تهران: سمت.
- دمشقی، محمد بن ابی طالب. (۱۳۸۲). نخبه الدهر فی عجائب البر و البحر (سیدحمید طبیبیان، مترجم). تهران: انتشارات اساطیر.
- رضوی، ابوالفضل و آذر، سعیده. (۱۳۹۵). عوامل اقتدار و مشروعیت حکومت علویان طبرستان. پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۶(۳۲).

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.22519726.1395.1.23.2.4>

روحي پرکوهی، فاطمه، بهروزی، مهرناز و سپهری، محمد. (۱۴۰۱). تبیین جامعه‌شناختی دلایل پیوستن طبقات اجتماعی به جنبش علویان طبرستان با تأکید بر نظریه محرومیت نسبی رابرت گر. جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۵(۱۱)، ۱۲۹۴-۱۳۰۶.

DOI: <https://doi.org/10.30510/psi.2022.320056.2813>

زیدان، جرجی. (۱۳۷۲). تاریخ تمدن اسلام (علی جواهر کلام، مترجم). تهران: امیرکبیر.

سهراب. (بی تا). عجایب الاقالیم السبعه الی نهاییه العماره. تهران: بی تا.

شورمیج، محمد. (۱۳۸۷). علل ورود علویان به طبرستان تا تشکیل دولت علوی. تاریخ درآیین پژوهش، (۱۷).

طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ طبری (ابوالقاسم پاینده، مترجم، ج. ۲ و ۱۴). تهران: اساطیر.

عقیلی، عبدالله. (۱۳۸۰). دارالضرب‌های گیلان. رشت: گیلان‌نامه.

قزوینی، زکریا محمد بن محمود. (۱۳۶۶). آثارالبلاد و اخبارالعباد (عبدالرحمن شرفکندی، مترجم). تهران: اندیشه جوان.

قمی، حسن بن محمد بن حسن. (۱۳۶۱). کتاب تاریخ قم (حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی، مترجم). تهران: چاپ سیدجلال‌الدین طهرانی.

کسروی، احمد. (۱۳۳۵). شهریاران گمنام. تهران: امیرکبیر.

گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود. (۱۳۶۳). زین الاخبار (ج. ۱، عبدالحی حبیبی، محقق). تهران: ناشر نامشخص.

مجد، مصطفی. (۱۳۸۶). ظهور و سقوط علویان طبرستان (تاریخ سیاسی-اجتماعی علویان طبرستان ۲۵۰-۳۱۶ق). تهران: رسانش.

مرعشی، ظهیرالدین بن سیدنصیرالدین. (۱۳۴۵). تاریخ طبرستان، رویان و مازندران. تهران: مؤسسه مطبوعاتی شرق.

مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین. (۱۳۷۴). مروج الذهب و معادن الجواهر (ج. ۲، ابوالقاسم پاینده، مترجم). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مقدسی، محمد بن احمد شمس‌الدین. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم (ج. ۲، علینقی منزوی، مترجم). تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

نامعلوم. (۱۳۴۰). حدود العالم من المشرق الی المغرب (منوچهر ستوده، به کوشش). تهران: دانشگاه تهران.

یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله. (۱۹۹۵). معجم البلدان (چاپ دوم). بیروت: دارصادر.

References

- Amoli, O. (1969). *Tarikh-e Ruyan* [History of Ruyan] (M. Sotudeh, Ed.). Bonyad-e Farhang-e Iran.
- Aqili, A. (2001). *Dar al-Zarb-ha-ye Gilan* [The Mints of Gilan]. Gilan-Nameh.
- Bakhshi Ostad, M. (2015). Alavian-e Tabarestan [The Alavids of Tabaristan]. *Roshd-e Amoozesh-e Tarikh*, (58), 24–31.
- Behniafar, M. H. (2010). Naqsh-e sharayet-e dakheli-ye Iran dar sheklgiri-ye hokumat-e Alavian-e Tabarestan [The role of Iran's domestic conditions in the formation of the Alavid state of Tabaristan]. *Pajouheshnameh-ye Enqelab-e Eslami*, 7(14), 75–98.
- Damashqi, M. (2003). *Nokhbat al-Dahr fi Aja'ib al-Barr wa al-Bahr* [Selection of the Age on the Wonders of Land and Sea] (S. H. Tabibian, Trans.). Asatir.
- Gardizi, A. (1984). *Zayn al-Akhbar* [Adornment of Chronicles] (Vol. 1, A. Habibi, Ed.). Donyay-e Ketab.
- Hakimiyan, A. (1989). *Alavian-e Tabarestan* [The Alavids of Tabaristan]. Elham.
- Hamza al-Isfahani. (1988). *Tarikh-e Payambaran va Shahan* [History of Prophets and Kings] (J. Shoar, Trans., 2nd ed.). Amir Kabir.
- Ibn al-Athir, I. (1992). *Tarikh-e al-Kamil* [The Complete History] (A. Halat & A. Khalili, Trans., Vol. 8). Moasseseh-ye Matbooati-ye Elmi.
- Ibn Esfandiyar, B. M. (2010). *Tarikh-e Tabarestan* [History of Tabaristan] (A. Eghbal Ashtiani, Ed., M. R. Ramezani, Prep., Vol. 1). Asatir.
- Ibn Hawqal, A. (1966). *Surat al-Ard* [The Face of the Earth] (J. Shoar, Trans.). Bonyad-e Farhang-e Iran.
- Ibn Khordadbeh, A. (1889). *Al-Masalik wa al-Mamalik* [The Book of Roads and Kingdoms]. Brill.
- Ibn al-Faqih, A. (1996). *Al-Buldan* [The Book of Lands] (Y. Al-Hadi, Ed.). Alam al-Kutub.
- Ibn Rusta, A. (2001). *Al-A'laq al-Nafisa* [The Precious Records] (H. Qarchanlu, Trans. & Notes). Amir Kabir.
- Istakhri, A. I. (1989). *Al-Masalik wa al-Mamalik* [The Book of Roads and Kingdoms] (I. Afshar, Ed.). Elmi va Farhangi.
- Ja'farian, R. (1996). *Az Tolou-e Taherian ta Ghoroub-e Kharazmshahian* [From the Rise of the Tahirids to the Fall of the Khwarazmshahis]. Moasseseh-ye Farhangi-ye Danesh va Andisheh-ye Moaser.
- Jihani, A. (1989). *Ashkal al-Alam* [Shapes of the World] (A. Abd al-Salam, Trans., F. Mansouri, Ed.). Astan-e Qods-e Razavi.
- Kasravi, A. (1956). *Shahriaran-e Gomnam* [The Forgotten Rulers]. Amir Kabir.
- Khazri, A. (2004). *Tarikh-e Khilafat-e Abbasi az Aghaz ta Payan-e Al-e Bouyeh* [History of the Abbasid Caliphate from the Beginning to the End of the Buyids]. Samt.
- Mar'ashi, Z. (1966). *Tarikh-e Tabarestan va Ruyan va Mazandaran* [History of Tabaristan, Ruyan, and Mazandaran]. Sharq.
- Mas'udi, A. (1995). *Muruj al-Dhahab wa Ma'adin al-Jawhar* [The Meadows of Gold and Mines of Gems] (Vol. 2, A. Payandeh, Trans.). Elmi va Farhangi.
- Moqaddasi, M. (1982). *Ahsan al-Taqaqim fi Ma'rifat al-Aqalim* [The Best Divisions for the Knowledge of the Regions] (Vol. 2, A. Monzavi, Trans.). Sherkat-e Moallefan va Motarjemani-ye Iran.
- Pirnia, H., & Eghbal Ashtiani, A. (2001). *Tarikh-e Iran az Aghaz ta Enqeraz-e Selseleh-ye Qajar* [History of Iran from the Beginning to the Extinction of the Qajar Dynasty]. Khayyam.

- Qazvini, Z. M. (1987). *Athar al-Bilad wa Akhbar al-Ibad* [Monuments of the Lands and Historical Memorials of Mankind] (A. Sharafkandi, Trans.). Andisheh-ye Javan.
- Qumi, H. M. (1982). *Tarikh-e Qom* [History of Qom] (H. A. Qumi, Trans., S. J. Tehrani, Ed.). Toos.
- Razavi, A., & Azar, S. (2016). Avamel-e eqtedar va mashrouiyyat-e hokumat-e Alavian-e Tabarestan [Factors of power and legitimacy in the Alavid government of Tabaristan]. *Pajouheshnameh-ye Tarikh-e Eslam*, 6(23), 27–47. DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.22519726.1395.1.23.2.4>
- Ruhi Parkouhi, F., Behroozi, M., & Sepehri, M. (2023). Sociological explanation of the reasons for joining the Alawite movement of Tabarestan emphasizing Robert Gurr's theory of relative deprivation. *Journal of Iranian Political Sociology*, 5(11), 1294–1306.
DOI: <https://doi.org/10.30510/psi.2022.320056.2813>
- Shurmij, M. (2008). Elal-e voroud-e Alavian be Tabarestan ta tashkil-e dowlat-e Alavi [Reasons for the entry of Alavids into Tabaristan until the formation of the Alavid state]. *Tarikh dar Ayeneh-ye Pajouhesh*, (17), 135–158.
- Sohrab. (n.d.). *Aja'ib al-Aqalim al-Sab'ah ila Nihayat al-Imarah* [Wonders of the Seven Climates to the Limit of Habitation]. n.p.
- Spuler, B. (1994). *Tarikh-e Iran dar Qoroun-e Nokhostin-e Eslami* [History of Iran in the Early Islamic Centuries] (J. Falaturi, Trans.). Elmi va Farhangi.
- Tabari, M. J. (1996). *Tarikh-e Tabari* [History of the Prophets and Kings] (A. Payandeh, Trans., Vols. 2 & 14). Asatir.
- Torkamany Azar, P., & Pargari, S. (1999). *Tarikh-e Tahavvolat-e Siyasi, Etemai, Eqtesadi va Farhangi-ye Iran dar Dowreh-ye Saffarian va Alavian* [History of Political, Social, Economic, and Cultural Developments of Iran in the Saffarid and Alavid Periods]. Samt.
- Unknown. (1961). *Hudud al-Alam min al-Mashriq ila al-Maghrib* [The Regions of the World from East to West] (M. Sotudeh, Ed.). University of Tehran.
- Yaqut al-Hamawi. (1995). *Mu'jam al-Buldan* [Dictionary of Countries] (2nd ed.). Dar Sader.
- Zaydan, J. (1993). *Tarikh-e Tamaddon-e Eslam* [History of Islamic Civilization] (A. Javaher Kalam, Trans.). Amir Kabir.